

ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΠΙΝΤΟΥΔΗΣ

Διονύσιος Σολωμός και Τζάκομο Λεοπάρντι. Συμβολή στη βιβλιογραφία*

Της Novella Bellucci και της Paola Maria Minucci,
θιασώτριες του διαλόγου

Ακόμη και σήμερα λέμε ότι ο ήλιος ανατέλλει ή ότι ο ήλιος δύει. Μιλάμε ακόμη σαν να μην έχει εκτοπιστεί ποτέ το μοντέλο του Πτολεμαίου για το ηλιακό σύστημα από το μοντέλο του Κοπέρνικου.

G. Steiner, *Real presences*

Το ζήτημα της λογοτεχνικής σχέσης του Διονυσίου Σολωμού με τον Τζάκομο Λεοπάρντι παραμένει ένα θέμα στην ουσία του ανεξιχνίαστο. Κατά καιρούς έχει υποστηριχθεί, ή υπονοηθεί, μια σχέση επιρροής του ιταλού στον έλληνα ποιητή, δίχως ωστόσο να εμφανιστούν στην Ελλάδα ή στην Ιταλία έρευνες που να εξετάζουν το ζήτημα διεξοδικά. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η επισκόπηση των σχολίων που η έρευνα έχει καταθέσει έως τις μέρες μας γύρω από το θέμα. Παράλληλα, προσκομίζονται ντοκουμέντα –μεταξύ των οποίων κάποια αθησαύριστα από τις σολωμικές σπουδές, από όσο είμαι σε θέση να γνωρίζω– που αφορούν την «επαφή» του Σολωμού με το λεοπαρδικό έργο. Τέλος, επιχειρούνται κάποιες πρώτες παρατηρήσεις σχετικά με τα ντοκουμέντα, τις μελέτες και τα σχόλια που έχουν δημοσιευτεί μέχρι σήμερα γύρω από το ζήτημα αυτό.

Τα ντοκουμέντα και η ιστορία τους

Σε αντίθεση με τα όσα έχουν υποστηριχθεί έως τώρα, η αφετηρία της σχετικής βιβλιογραφίας αναφορικά με τη σχέση Σολωμού-Λεοπάρντι δεν βρίσκεται στα 1853, τη χρονιά δηλαδή που ο ιταλός λόγιος Τζουζέπε Ρεγκάλντι δημοσίευε στην Ιταλία το διάσημο για τις σολωμικές σπουδές κείμενό του «Il Conte Dionisio Solomos». Αν θέλουμε να εντοπίσουμε την πρώτη ένδειξη που μας επιτρέπει να υποθέσουμε κάποια επαφή του έλληνα ποιητή με το έργο του Λεοπάρντι, θα πρέπει να αναχθούμε στα 1837, περίπου 15 χρόνια νωρίτερα από τη δημοσίευση του κειμένου του Ρεγκάλντι, τη χρονιά δηλαδή που ο Λεοπάρντι θα αφήσει την τελευταία του πνοή στη Νάπολη της Ιταλίας. Στις 20 Αυγούστου εκείνου του έτους, μεταξύ των πολυάριθμων νεκρολογιών που γράφτηκαν με

αφορμή την απώλεια του ιταλού ποιητή, θα δημοσιευτεί και μια ανώνυμη στην εφημερίδα *Innominato*, που κυκλοφορούσε στη Μεσσίνα της Σικελίας. Το σχετικό κείμενο έφερε τον τίτλο «Necrologia. Conte Giacomo Leopardi».¹

Η νεκρολογία αυτή θα παραμείνει αθησαύριστη έως το 1890, όταν ο Τζουζέπε Ταορμίνια θα την αναφέρει στον τόμο *Saggi e note di letteratura e d'arte*.² Έναν αιώνα περίπου αργότερα, η Νοβέλα Μπελούτσι θα συμπεριλάβει την ίδια νεκρολογία στην ανθολογία που επιμελήθηκε με μαρτυρίες για την τύχη του Λεοπάρντι στην Ιταλία και στην Ευρώπη κατά την περίοδο 1815-1848.³ Σύμφωνα με τον Ταορμίνια, συγγραφέας του κειμένου πιθανότατα ήταν κάποιος μαθητής του ιταλού λογίου Πάολο Κόστα από τη Ραβέννα. Όπως αναφέρει και η Νοβέλα Μπελούτσι:

Ο ανώνυμος αρθρογράφος εκθειάζει τη διάνοια του Λεοπάρντι [...] μιλώντας με ένθερμο τρόπο για τον «αξεπέραστο» φιλόλογο Λεοπάρντι [...]. Το άρθρο κλείνει με ένα ανέκδοτο επεισόδιο που αξίζει την προσοχή μας και που επιβεβαιώνει τη φήμη που είχε κατακτήσει η λεοπαρδική σοφία τουλάχιστον μεταξύ των κλασικιστών.⁴

Το επεισόδιο στο οποίο αναφέρεται η Μπελούτσι αποτελεί και το απόσπασμα που αφορά το θέμα μας. Παραθέτω το σχετικό χωρίο από το κείμενο του ανώνυμου αρθρογράφου του 1837:

Για να καταλάβει κανείς πόση εκτίμηση έθρεφαν οι απανταχού λόγιοι για τον Λεοπάρντι, αρκεί να αναφέρω πως μια μέρα στην Κέρκυρα ο διάσημος Πάολο Κόστα, σε μια διαφωνία που είχε σχετικά με ένα στίχο από το «Invito a Lesbia» με τον κόντε Διονύσιο Σολωμό από τη Ζάκυνθο (τον οποίο ο Κόστα ονόμαζε Δάντη της μοντέρνας Ελλάδας), και καθώς οι δύο αξιόλογοι άνδρες δεν μπορούσαν να συμφωνήσουν, ομοφώνως συναίνεσαν να θέσουν το ζήτημα υπό την κρίση του κόντε Λεοπάρντι, κάτι το οποίο δεν γνωρίζω αν τελικά συνέβη.⁵

Η πληροφορία μπορεί να θεωρηθεί σημαντική, καθώς αποτελεί τη μοναδική έως τώρα γνωστή πηγή, από όσο είμαι σε θέση να γνωρίζω, η οποία επαληθεύει την υπόθεση μιας επαφής του Σολωμού με το όνομα του Λεοπάρντι, που παραδίδει και η πηγή Ρεγκάλντι. Επίσης, με βάση την παραπάνω ανεκδοτολογική πληροφορία, συνάγεται πως ο έλληνας ποιητής γνώριζε το έργο του ιταλού συνομηλικού του ήδη από το 1831 (χρονιά που ο Κόστα φτάνει στην Κέρκυρα), αν όχι από παλαιότερα. Τέλος, το παράθεμα συνιστά μια μαρτυρία που «κυρώνει» την παραδομένη και από την πηγή Ρεγκάλντι εκτίμηση που φαίνεται να έθρεψε ο Σολωμός απέναντι στο φιλολογικό έργο του ιταλού λογοτέχνη. Σε αυτό το τελευταίο θέμα θα επιστρέψουμε παρακάτω. Ωστόσο, πριν προχωρήσουμε, χρήσιμο θα ήταν να δούμε κάποια στοιχεία για τον έτερο πρωταγωνιστή του ανέκδοτου επεισοδίου, τον Πάολο Κόστα.

Γεννημένος στη Ραβέννα της Ιταλίας το 1771, ο Κόστα πρωτοεμφανίζεται στους ιταλικούς κύκλους των γραμμάτων ως θιασώτης του Μελκιόρε Τσεζαρότι, ενώ στη συνέχεια, ασπαζόμενος τον αισθητισμό του Κοντιγιάκ, θα διαμορφώσει το προσωπικό του

φιλοσοφικό και λογοτεχνικό πιστεύω, όπου θα επιχειρήσει να συμφιλιώσει ορθολογισμό και κλασικισμό, υιοθετώντας πολλά στοιχεία και από τη γλωσσική καθαρολογία που την εποχή εκείνη καλλιεργείται στην Ιταλία. Η συμμετοχή του στο κίνημα του 1831 θα σταθεί αιτία εξορίας του στην Κέρκυρα, όπου θα γνωρίσει και θα εκτιμήσει τον Διονύσιο Σολωμό. Θα επιστρέψει λίγο αργότερα στην Μπολόνια της Ιταλίας, όπου και θα τον βρει ο θάνατος τον Δεκέμβριο του 1836.⁶ Από την αλληλογραφία του Λεοπάρντι, μπορεί κανείς εύκολα να επαληθεύσει τη σχέση του Κόστα με τον ιταλό ποιητή, η οποία φαίνεται να ήταν κάτι περισσότερο από μια τυπική γνωριμία.⁷ Ωστόσο, από τις ελάχιστες επιστολές του Κόστα που είναι γνωστές σήμερα δεν προκύπτει καμία αναφορά στον Λεοπάρντι. Αντιθέτως, ιδιαίτερος θετικά είναι τα σχόλια του Κόστα για την παραμονή του στα Επτάνησα και για τη φιλοξενία των ντόπιων λογίων, όπως μπορεί κανείς να συναγάγει από μια επιστολή του στον Λουίτζι Μπιόντι.⁸ Επίσης, θα άξιζε να αναφερθεί μια ακόμη πληροφορία, μολοντί μόνο έμμεσα συνδέεται με το θέμα μας, καθώς συνιστά σύμπτωση: γνωρίζουμε ότι στα 1833 ο Κόστα υπήρξε ιδρυτής μιας ιδιότυπης ιδιωτικής σχολής φιλοσοφίας στην Μπολόνια, «μόνο για Έλληνες», όπως μαρτυρεί ο ίδιος σε επιστολή του στις 22 Αυγούστου 1833.⁹ Στην ιδιωτική αυτή σχολή φαίνεται να φοιτούσε και ο Διονύσιος Λεονταράκης, πιθανώς συγγενής εξ αγχιστείας του Διονυσίου Σολωμού από τον δεύτερο γάμο της μητέρας του. Επίσης, ο Δ. Λεονταράκης υπήρξε επιμελητής μιας σημαντικής έκδοσης των Χαρακτήρων του Θεόφραστου που τυπώθηκε στην Μπολόνια το 1830 με αφιέρωση στον Πάολο Κόστα. Όπως υπαινίσσεται και ο ιταλός ιστορικός Ρομπέρτο Πέρτιτσι, αυτή η έκδοση του Λεονταράκη πιθανότατα συνδέει τον έλληνα επιμελητή με τον Τζάκομο Λεοπάρντι, ο οποίος ήδη από τον Δεκέμβριο του 1824 είχε εκδηλώσει έντονο ενδιαφέρον για την ανάληψη αυτού του φιλολογικού έργου· κάτι όμως που δεν συνέβη ποτέ.¹⁰ Οι στενές σχέσεις μεταξύ Πάολο Κόστα και Διονυσίου Λεονταράκη μαρτυρούνται και από επιστολές που σώθηκαν στην αλληλογραφία του ιταλού λογίου.¹¹ Τέλος, από τη σολωμική αλληλογραφία συνάγεται μια θετική εικόνα του έλληνα ποιητή για τον Κόστα, του οποίου φαίνεται να χρηματοδότησε και την έκδοση ενός βιβλίου.¹²

Οι βιογραφικές αυτές πληροφορίες επαληθεύουν μερικά στοιχεία του ανέκδοτου επεισοδίου που αναφέρει ο ανώνυμος συγγραφέας της λεοπαρδικής νεκρολογίας του 1837: αρχικά, την παρουσία του Κόστα στην Κέρκυρα το 1831, περίοδο που ο Σολωμός έχει ήδη εγκατασταθεί στην πρωτεύουσα του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων· κατά δεύτερον, την προσωπική γνωριμία του ιταλού λογίου με τον Λεοπάρντι αλλά και με τον Σολωμό. Αρκούν, πιστεύω, αυτά τα στοιχεία, ώστε η ανεκδοτολογική πληροφορία, που περιλαμβάνεται στη νεκρολογία του 1837, να θεωρηθεί αληθοφανής. Τέλος, πιθανότατα ευσταθεί και η επιφύλαξη του ανώνυμου συγγραφέα στο κλείσιμο της νεκρολογίας αναφορικά με την υλοποίηση της συμφωνημένης δέσμευσης μεταξύ Σολωμού και

Κόστα, να θέσουνε δηλαδή τη φιλολογική διαφωνία τους υπό την κρίση του Λεοπάρντι, καθώς καμία ένδειξη για το γεγονός δεν παραδίδεται ούτε από την πλούσια αλληλογραφία του ιταλού ποιητή –της οποίας έχει διασωθεί ένας σημαντικότερος αριθμός επιστολών με αποστολέα ή παραλήπτη τον Λεοπάρντι–, ούτε από τις αντίστοιχες του Σολωμού ή του Κόστα¹³ από την άλλη, δύσκολα κάποιος θα μπορούσε να την αποκλείσει κιάλας με βεβαιότητα.

Το δεύτερο ντοκουμέντο που υπαινίσσεται κάποια επαφή του Σολωμού με το λεοπαρδικό έργο συνίσταται σε ένα ακόμη ανεκδοτολογικό επεισόδιο, που δημοσιεύεται το 1853 στο γνωστό κείμενο του Τζουζέπε Ρεγκάλντι με τίτλο «Il Conte Dionisio Solomos». ¹⁴ Η σολωμική βιβλιογραφία, αρχής γενομένης από τα Ευρισκόμενα του Πολυλά, έχει επανειλημμένως χρησιμοποιήσει, φανερά ή σιωπηρά, το κείμενο του Ρεγκάλντι· δεν θα ήταν υπερβολή λοιπόν, αν το χαρακτηρίζαμε κλασικό για τη σολωμική βιβλιογραφία. Στο κείμενο αυτό ο ιταλός λόγιος διηγείται πως κατά τη διάρκεια μιας συνάντησης που είχε με τον Σολωμό, ο τελευταίος αρνήθηκε στον Λεοπάρντι τον τίτλο του μεγάλου ποιητή. Παραθέτω το σχετικό παράθεμα:

Ο ποιητής [ο Σολωμός], από τους συγχρόνους μας, αυτόν που περισσότερο σεβότανε ήταν ο Αλεσάντρο Μαντζόνι. Δεν πίστευε πως ο τίτλος του μεγάλου ποιητή ανήκε στον Τζάκομο Λεοπάρντι: ωστόσο, αναγνώριζε σε αυτόν έναν ανυπέβλητο φιλόλογο που εξέφραζε τις σκέψεις του σε τέλειο ύφος. Κι όταν εγώ του μιλούσα για τον ποιητή Λεοπάρντι, ο Ζακυνθινός αναφωνούσε: «Ο Λεοπάρντι είναι θολερός!». «Είναι θολερός», του απάντησα, «διότι ερεβώδης είναι η κατάσταση αυτού που δεν έχει πίστη. Μπορούμε να μην αναγνωρίζουμε τις θολερές σκεπτικιστικές του απόψεις, οφείλουμε όμως να αναγνωρίσουμε σε αυτόν τη γόνιμη και πλουμιστή του λέξη που εκφράζει τα βάσανα της ψυχής σε θαυμάσια ποίηση. Κι ο Μπάιρον ήταν σκεπτικιστικός, ήτανε θολερός κανένας όμως δεν θα μπορούσε να του αμφισβητήσει το στέμμα του μεγάλου ποιητή. Η πίστη συνιστά ουράνια βρώση για την ποίηση, δεν αποτελεί όμως προαπαιτούμενο χαρακτηριστικό για έναν ποιητή».

Σε αυτά μου τα λόγια ο Σολωμός απάντησε, παρουσιάζοντας τη διαφορά που υπάρχει ως προς τη φαντασία μεταξύ του σκεπτικιστή Λεοπάρντι και του σκεπτικιστή Μπάιρον: «Στον Βρετανό μπορείς να συναντήσεις στιγμές στις οποίες ο ποιητής είναι χριστιανός και διαλύει τις σκιές με το φως του ουρανού, δεν μπορείς όμως να υποστηρίξεις το ίδιο και για τον Λεοπάρντι». ¹⁵

Το απόσπασμα, πέρα από το γεγονός πως αποτελεί μια πολύτιμη μαρτυρία, παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον και για άλλους λόγους. Επιγραμματικά σημειώνω τα ακόλουθα: το πρώτο αξιόλογο στοιχείο της πηγής Ρεγκάλντι –στο οποίο η σολωμική κριτική δεν φαίνεται να αφιέρωσε ιδιαίτερη προσοχή, μήτε να το αξιοποίησε επαρκώς– συνίσταται στην έμμεση, και σαφώς διακριτική, αλλά συνάμα ξεκάθαρη κιάλας, εισαγωγική αντιπαράθεση μεταξύ της χριστιανικής προοπτικής του έργου του Μαντζόνι και των αθεϊστικών θέσεων του Λεοπάρντι. Όπως προκύπτει όμως από το κείμενο του ιταλού λογίου, το στοιχείο αυτό ουσιαστικά φαίνεται να αποτελεί μονάχα την αφορμή για την αφήγηση

της συζήτησης κατά την οποία ο Σολωμός θα μαρτυρήσει την άποψή του για τον ιταλό ομότεχνό του. Ωστόσο, η «μανιχαϊστική» αυτή κριτική αντιμετώπιση της ιταλικής λογοτεχνίας του 19ου αιώνα (ή μήπως θα ταίριαζε περισσότερο να τη χαρακτηρίσουμε ρομαντική;), που έβλεπε από τη μια πλευρά το πατερναλιστικό ιστορικό μυθιστόρημα του Μαντζόνι Οι μελλόνυμφοι και από την άλλη τα αθείστικά Μικρά ηθικά του Λεοπάρντι, αποτέλεσε κριτικό τόπο στην Ιταλία του πρώτου μισού του 19ου αιώνα, χαρακτηρίζοντας μάλιστα και ένα μεγάλο μέρος της λεοπαρδικής βιβλιογραφίας εκείνης της εποχής.¹⁶ Χαρακτηριστικά ως προς το θέμα είναι τα όσα σημειώνει στο βιβλίο της η Νοβέλα Μπελούτσι σχετικά με την υποδοχή που το μιλανέζικο κοινό επεφύλαξε στα λεοπαρδικά Μικρά ηθικά το 1827:

Ολόκληρο το Μιλάνο βρίσκεται γύρω από τον Μαντζόνι, όταν στα 1827 κυκλοφορεί το πολυαναμενόμενο μυθιστόρημά του. Τα Μικρά ηθικά, που είχαν την ατυχία να κυκλοφορήσουν από τον εκδοτικό οίκο Stella την ίδια χρονιά, θα συναντήσουνε, όπως ήταν αναμενόμενο άλλωστε, μια υποδοχή ολότελα διαφορετική: σιωπή, αδιαφορία, αποδοκιμασία.¹⁷

Υπό το ίδιο πρίσμα πρέπει να ερμηνευτεί και η παρατήρηση του Βιντσέντσο Καρνταρέλι, η οποία –μολονότι θα μπορούσε κανείς να ανιχνεύσει μέσα της έναν ίσως υπέρ το δέον λεοπαρδικό θαυμασμό– σκιαγραφεί με αρκετή ακρίβεια την τύχη που γνώρισαν οι δύο σημαντικότεροι ιταλοί λογοτέχνες κατά το 19ο αιώνα – και όχι μόνο:

Από τα πρώτα χρόνια του Βασιλείου της Ιταλίας, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως το Μιλάνο άσκησε στην ιταλική λογοτεχνία μια κυριαρχία που τις συνέπειές της μόνο σήμερα είμαστε σε θέση να εκτιμήσουμε. Κυριότερη επίπτωση της ηγεμονίας αυτής υπήρξε το γεγονός πως πέταξε τον Λεοπάρντι σε μια κόχη, σαν ένα αστέρι δευτερεύουσας λαμπρότητας, έναντι του ανώτερου άστρου του αιώνα, του Μαντζόνι.¹⁸

Επιστρέφοντας στην πηγή Ρεγκάλντι, το δεύτερο στοιχείο που χρειάζεται να τονισθεί είναι φυσικά η ίδια η γνώμη του Σολωμού, ο οποίος παρουσιάζεται να αναγνωρίζει στον Λεοπάρντι τον τίτλο του δεινού φιλολόγου που εξέφραζε τις σκέψεις του σε τέλειο ύφος, όχι όμως και του σημαντικού ποιητή. Ωστόσο, και σε αυτή την περίπτωση βρισκόμαστε μπροστά σε ένα συνδυασμό θέσεων που αποτέλεσαν κοινό τόπο της ιταλικής κριτικής κυρίως κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα.

Ως προς την εικόνα του Λεοπάρντι ως φιλολόγου παραπέμπω ενδεικτικά στην εργασία του Αμπρότζο Λεβάτι για την Ιστορία της ιταλικής λογοτεχνίας των πρώτων εικοσιπέντε χρόνων του 19ου αιώνα που κυκλοφόρησε το 1831 και στην οποία αναφέρεται και η Μπελούτσι στη σχετική μελέτη της.¹⁹ Σε τούτο τον τόμο, ο μιλανέζος καθηγητής χωρίζει την ύλη του σε διάφορες κατηγορίες. Ιδιαίτερα ως προς το πρώτο μέρος του βιβλίου, που αναφέρεται στην ποίηση, το υλικό κατηγοριοποιείται σε: Poesia Lirica, Poesia Epica o Narrativa, Poesia Narrativa, Poesia Pastorale, Florilegio, Poetesse.²⁰ Από όλους αυτούς τους τομείς της ποιητικής παραγωγής των πρώτων δεκαετιών

του ιταλικού 19ου αιώνα, το όνομα του Λεοπάρντι απουσιάζει. Σε ολόκληρο τον τόμο οι μοναδικές αναφορές που γίνονται στο λεοπαρδικό έργο αφορούν δύο φιλολογικές εργασίες, δηλαδή τη μετάφραση των Ειδυλλίων του Μόσχου κι ενός αποσπάσματος από το έργο του Ησίοδου, που ο Λεοπάρντι είχε δημοσιεύσει, το 1815 και το 1817 αντίστοιχα, στο μιλανέζικο περιοδικό του *Stella Lo spettatore italiano*.²¹

Πάντοτε ως προς την εικόνα του Λεοπάρντι ως φιλόλογου, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε και την περίπτωση του ίδιου του μιλανέζου εκδότη του Λεοπάρντι, του Αντόνιο Φορτουνάτο Στέλα, ο οποίος, εκτός από το *Spettatore italiano*, υπήρξε διευθυντής και του περιοδικού *Il ricoglitore*, όπου ο ιταλός ποιητής δημοσίευσε πολλές από τις φιλολογικές και λογοτεχνικές του εργασίες: όταν, το 1818, ο Λεοπάρντι θα του ταχυδρομήσει προς δημοσίευση το αρχικό μέρος από το «Λόγο ενός Ιταλού γύρω από τη ρομαντική ποίηση», το πρώτο δηλαδή δοκιμακό κείμενο μέσα στο οποίο ο νεαρός ακόμη λόγιος εκδήλωνε για πρώτη φορά ενδιαφέροντα που ξεπερνούσαν την άριστη εικόνα του εξαιρετικού φιλόλογου, αγγίζοντας πλέον τη σφαίρα αμιγώς λογοτεχνικών ζητημάτων, ο ιταλός εκδότης, έκπληκτος και αμήχανος μπροστά σε ένα κείμενο ξένο προς την εικόνα που είχε σχηματίσει για τον νεαρό λόγιο από το Ρεκανάτι, θα αποφύγει να στείλει οποιαδήποτε απάντηση και φυσικά να δημοσιεύσει το κείμενο στο περιοδικό του.²² Μολονότι βρισκόμαστε αρκετά μακριά από την περίοδο που υποτίθεται ότι εξελίσσεται το περιστατικό που ο Ρεγκάλντι μάς αφηγείται για τον Σολωμό, το επεισόδιο μεταξύ του Λεοπάρντι και του Αντόνιο Φορτουνάτο Στέλα παραμένει ενδεικτικό της εικόνας που ο νεαρός Τζάκομο είχε δημιουργήσει στους πνευματικούς κύκλους της Ιταλίας σχεδόν ολόκληρου του πρώτου μισού του 19ου αιώνα κάτι που ίσως θα μπορούσε να συσχετιστεί και με το παράθεμα του Ρεγκάλντι και τη μαρτυρία του για τον Σολωμό.

Σχετικά με το «τέλειο ύφος» στο οποίο ο Λεοπάρντι εξέφραζε τις σκέψεις του και στο οποίο αναφέρεται η πηγή Ρεγκάλντι ως σολωμικό εγκώμιο της λεοπαρδικής διάνοιας, θα μπορούσαμε ακόμη μία φορά να μιλήσουμε για ένα κριτικό τόπο των ιταλών λογίων των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα. Περιορίζομαι και πάλι σε κάποια σχόλια από βιβλιοκριτικές που είδανε το φως με αφορμή την κυκλοφορία των λεοπαρδικών Μικρών ηθικών στα 1827, όπου μεταξύ άλλων σχολιάζεται «η μεγάλη γνώση και η σπάνια υπεροχή του ύφους» του Λεοπάρντι, καθώς και «η καθαρή και κομψή απλότητα του ύφους».²³ Επίσης, να θυμίσουμε τη γνώμη του ίδιου του Μαντζόνι για τα λεοπαρδικά Μικρά ηθικά, που διέσωσε ο Ντε Σίνερ και στην οποία αναφέρεται και ο γάλλος λόγιος Σεντ Μπεβ στο κλασικό του δοκίμιο για τον Λεοπάρντι:

Επιθυμώ να παραθέσω εδώ τα λόγια του Μαντζόνι για το ταλέντο του [Λεοπάρντι]: «Γνωρίζετε τον Λεοπάρντι», έλεγε ο Μαντζόνι γύρω στα 1830 σε έναν ταξιδιώτη. «έχετε διαβάσει τα πεζά του κείμενα; Δεν δόθηκε η δέουσα προσοχή σε αυτόν τον μικρό τόμο· ως προς το ύφος πιθανότατα δεν υπάρχει τίποτα καλύτερο που να γράφτηκε στην ιταλική γλώσσα στις μέρες μας».²⁴

Παρά ταύτα, όπως προκύπτει από την πηγή Ρεγκάλντι, η ουσιαστική ένσταση του Σολωμού ως προς την αξία του λεοπαρδικού έργου συνίσταται στο ζήτημα των σκεπτικιστικών φιλοσοφικών απόψεων του ιταλού ποιητή. Μολονότι το στοιχείο αυτό αποτελεί αδιαμφισβήτητα ένα από τα στοιχεία πάνω στο οποίο δομείται σχεδόν ολόκληρο το λεοπαρδικό έργο, δεν θα ήταν άνευ σημασίας να επισημάνουμε το γεγονός πως ακριβώς το στοιχείο αυτό φαίνεται να αποτέλεσε την πέτρα του σκανδάλου για την προβληματική σε πολλές περιπτώσεις πρόσληψη του λεοπαρδικού έργου κατά τον 19ο αιώνα από την ιταλική κριτική – και όχι μόνο. Ως μαρτυρία των παραπάνω παραπέμπω στις ενστάσεις του Ντομένικο Βακολίνι, ο οποίος σε μια βιβλιοκρισία της έκδοσης των λεοπαρδικών *Canti* του 1831 σχολιάζει μεταξύ άλλων:

Ο νεαρός συγγραφέας παρουσιάζεται ολωσδιόλου σκοτεινός και με χρώματα παντελώς σκούρα: κατηγορώντας τη μοίρα, δεν παροτρύνει, όπως θα έπρεπε, τον εαυτό του και τους φίλους του να ελπίζουν σε ένα καλό μέλλον.²⁵

Ενώ, σε αναφορά του στο ποίημα «*Il sabato del villaggio*», αφού εκδηλώσει την ικανοποίησή του για το πρώτο μέρος του λεοπαρδικού κειμένου, το οποίο «ευφραίνει την καρδιά μας με εκείνη την εκλεκτή γλυκύτητα που δοκιμάζουμε διαβάζοντας τους όμορφους στίχους των ποιητών μας», θα σημειώσει, με ιδιαίτερη λύπη του, την απογοήτευσή του ως προς το τέλος του ποιήματος:

Γιατί όμως να πικράνουμε την καρδιά μας με τους στίχους που ακολουθούν, εξαιτίας των οποίων, έχοντας χάσει κάθε ελπίδα, προσφέρεται μόνο ο τρόμος για το μέλλον;²⁶

Τέλος, για το συνδυασμό της εικόνας του λογοτέχνη που εκφράζει τη σκέψη του σε τέλειο ύφος, μολονότι (δυστυχώς, κατά τη γνώμη τους) αυτή βασίζεται σε μια πεσιμιστική φιλοσοφία, ενδεικτικά είναι τα σχόλια που διαβάζουμε στις κρίσεις των μελών της Ακαδημίας της Κρούσκα, με αφορμή το διαγωνισμό για έργα «γραμμένα στα ιταλικά, πρωτότυπα ή μεταφρασμένα από τα λατινικά ή από τα ελληνικά και δημοσιευμένα μέσα στην πενταετία 1824-1828». Στο διαγωνισμό αυτόν ο Λεοπάρντι είχε λάβει μέρος με τα Μικρά ηθικά, τα οποία όμως, ως γνωστόν, τελικά δεν κρίθηκαν άξια της πρώτης θέσης, καθώς το βραβείο κέρδισε ο ιστορικός Κάρλο Μπότα. Έτσι λοιπόν ο ακαδημαϊκός Πόττσι σημειώνει στην κρίση του:

Εκτίμησα τα Μικρά ηθικά του κόντε Λεοπάρντι για τη γλώσσα στην οποία είναι γραμμένα, στοιχείο που αποδεικνύει πως πρόκειται για έναν φιλομαθή συγγραφέα: το ύφος του είναι αξιόπαινο ως προς την κυριαρχία των λέξεων, τη χάρη και τη φυσικότητα που τον κάνουν να στέκεται μακριά τόσο από αρχαϊσμούς όσο και από νεολογισμούς. Ωστόσο, με δυσарέστηση η ζοφερή μελαγχολία, που γενικώς αναδύεται από αυτά τα κείμενα και που αποτελεί ένδειξη μιας δυσарεστημένης ψυχής από τον κόσμο και από τους ανθρώπους, καθώς και ο τρόπος σκέψης που υποδεικνύουν έναν μισάνθρωπο.

Παρόμοια σχόλια συναντάμε και στη «Γενική έκθεση» του διαγωνισμού που συνέταξε ο γραμματέας Τζανόνι:

Εκάθαρτοι έπαινοι αλλά και επικρίσεις [...] γίνονται για τα Μικρά ηθικά του κόντε Τζάκομο Λεοπάρντι [...] από τα οποία όλοι επιδοκιμάζουν το ύφος και τη γλώσσα [...]. Από αυτούς τους Διαλόγους [...] αναδύεται μια υψηλή και ακλόνητη πίστη για την έλλειψη κάθε ευτυχίας, καθώς και για την ύπαρξη μιας πληθώρας κάθε είδους συμφορών: κακό που, σύμφωνα με τον Λεοπάρντι, μας δόθηκε από τον Δημιουργό, ο οποίος μας προσκάλεσε να υπάρχουμε στη ζωή, και μας υπέβαλε σε χίλιες δυο συμφορές και σε κάθε είδους βάσανα, δίχως να μας προσφέρει ως αντάλλαγμα κάποια απόλαυση. Οι θέσεις αυτές ανατρέπουν κάθε θεμέλιο της ηθικής, όχι μόνο της χριστιανικής θρησκείας, αλλά και οποιασδήποτε άλλης. Αντιθέτως, το ύφος είναι διάφανο, κομψό και μεστό από ακριβολογία.²⁷

Έχοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, θα μπορούσαμε ήδη να υποστηρίξουμε πως τα όσα προσκομίζει η μαρτυρία του Ρεγκάλντι σχετικά με την άποψη του Σολωμού για το λεοπαρδικό έργο δεν προσφέρουν καμία ιδιαίτερα διαφωτιστική κριτική προσέγγιση και δύσκολα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν πρωτότυπα. Όπως προκύπτει και από την παράθεση όλων των παραπάνω αποσπασμάτων της ιταλικής κριτικής, τα οποία φωτίζουν κάποιες πτυχές της πρόσληψης του έργου του Λεοπάρντι εκείνη την εποχή, το συγκεκριμένο απόσπασμα του ιταλού λογίου περιορίζεται ουσιαστικά σε κριτικούς τόπους που σε μεγάλο βαθμό αναπαράγονταν σε ολόκληρη σχεδόν την ιταλική χερσόνησο κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα σχετικά με το λεοπαρδικό έργο.

Ο Ρεγκάλντι, ωστόσο, διασώζει στο κείμενό του και μια συγκριτική προσέγγιση που επιχειρεί ο έλληνας ποιητής μεταξύ του Λεοπάρντι και του Μπάιρον. Όπως είδαμε, η σύγκριση αυτή βασίζεται στο κατά πόσο η θρησκευτική πίστη εμπνέει τους δύο ποιητές μέσα στο έργο τους. Έτσι λοιπόν, σύμφωνα με την πηγή Ρεγκάλντι, ο Σολωμός «παρουσιάζοντας τη διαφορά που υπάρχει ως προς τη φαντασία μεταξύ του σκεπτικιστή Λεοπάρντι και του σκεπτικιστή Μπάιρον», σημειώνει ότι «στον Βρετανό μπορείς να συναντήσεις στιγμές στις οποίες ο ποιητής είναι χριστιανός και διαλύει τις σκιές με το φως του ουρανού, δεν μπορείς όμως να υποστηρίξεις το ίδιο και για τον Λεοπάρντι».²⁸ Ακόμα μια φορά, όμως, βρισκόμαστε μπροστά σε μια αρκετά κοινότητα για το πρώτο μισό του 19ου αιώνα συγκριτική προσέγγιση, καθώς ο παραλληλισμός μεταξύ Λεοπάρντι και Μπάιρον συναντάται συχνά στην ιταλική κριτική εκείνης της περιόδου, όπως επισημαίνει και η Μπελούτσι στη μελέτη της με αφορμή την αναφορά της στο λεοπαρδικό άρθρο του φίλου τού Πιέτρο Τζορντάνι και γνωστού εκείνη την εποχή μεταφραστή της αγγλικής λογοτεχνίας Μικέλε Λεόνι. Το συγκεκριμένο άρθρο συντάχθηκε το 1834 και φέρει τον τίτλο «Conte Giacomo Leopardi».²⁹ Στο κείμενο αυτό ο Λεόνι θα επιχειρήσει μια ακόμη προσέγγιση μεταξύ Λεοπάρντι και Μπάιρον επισημαίνοντας και αυτός, όπως και ο Σολωμός στην πηγή Ρεγκάλντι, τις διαφορές που παρουσιάζουν τα έργα των δύο

ποιητών. Η αφορμή για τη σύγκριση δίνεται από το είδος του πεσιμισμού που συναντάμε στα έργα του Μπάιρον και του Λεοπάρντι, κάτι που δεν φαίνεται εντελώς ξένο στα όσα μαρτυρεί η πηγή Ρεγκάλντι· με τη διαφορά πως στην περίπτωση του Λεόνι η πλάστιγγα φαίνεται να γέρνει προς το μέρος του ιταλού ποιητή. Παραθέτω το σχετικό απόσπασμα από το κείμενο του Λεόνι:

Μια μελαγχολία και μια απογοήτευση διατρέχουν όλο το έργο του [του Λεοπάρντι]: όχι όμως με τον οργισμένο και πικρό τρόπο του λόρδου Μπάιρον (διαφορά που προέρχεται από το γεγονός πως στον έναν το στοιχείο αυτό κάνει την εμφάνισή του εκ φύσεως ενώ στον άλλο, από την πεποίθησή του ότι πρόκειται για κάτι καθολικό): αλλά με μια βαθιά συναίσθηση των ανθρωπίνων δυστυχιών, και τίποτε περισσότερο: μια συναίσθηση που κατορθώνει με τρόπο θαυμάσιο να εμποτίσει την ψυχή του αναγνώστη.³⁰

Τέλος, να σημειωθεί ακόμη μία λεπτομέρεια σχετικά με την πηγή Ρεγκάλντι, και τα όσα αναφέρονται σε αυτήν ως προς τις απόψεις του Σολωμού για κάποιους ιταλούς λογοτέχνες και το έργο τους. Μια προσεκτική ανάγνωση του συνολικού κειμένου του ιταλού λογίου αποδεικνύει πως, με εξαίρεση την αναφορά στον Δάντη, τα ονόματα που εμφανίζονται σε αυτήν είναι ελάχιστα. Αρχικά, γίνεται απλή μνεία του ονόματος του Πιέτρο Τζορντάνι (1774-1848) δίχως περαιτέρω σχόλια. Αντίθετα, υπάρχει εκτενής αναφορά στον Βιντσέντσο Μόντι (1754-1828), με τον οποίο ο έλληνας ποιητής φαίνεται να είχε καλή σχέση κατά τα χρόνια της παραμονής του στην Ιταλία, μολονότι κάποτε παρυσιάζεται να διαφωνεί με τις ποιητικές του πεποιθήσεις. Έτσι, ο Σολωμός φαίνεται να δήλωνε για τον Μόντι ότι «είναι ένα σύννεφο εντόνως χρωματισμένο», ενώ ο Ρεγκάλντι μαρτυρεί πως σε μια άλλη περίπτωση ο έλληνας ποιητής τού είχε εκμυστηρευτεί:

Για εμένα [μιλάει ο Σολωμός] η ποίηση είναι λογική που έχει μετατραπεί σε εικόνες και σε συναισθήματα· ο Μόντι έδινε εικόνες που δεν μπορούσαν να μεταφραστούν σε λογική· εικόνες που δεν τις δανειζόταν από τη φύση, αλλά από τα βιβλία.³¹

Αμέσως μετά τον Μόντι, ο Ρεγκάλντι θα περάσει στη συγκριτική αναφορά μεταξύ Μαντζόνι (1785-1873) και Λεοπάρντι (1798-1837). Σε αυτή την περίπτωση, όπως ήδη σχολιάστηκε, τη λογοτεχνική εύνοια του Σολωμού κερδίζει ο Μαντζόνι. Στη συνέχεια, όμως, ο Ρεγκάλντι επιχειρεί να αιτιολογήσει την αναφορά του στις σολωμικές απόψεις για τους ιταλούς λογοτέχνες, σαν να αισθάνεται την ανάγκη να τη δικαιολογήσει. Σημειώνει λοιπόν:

Θέλησα να δώσω κάποια δείγματα για μερικές λογοτεχνικές απόψεις του ποιητή της Ζακύνθου, προκειμένου να φανεί πως αυτός υπήρξε ένας από εκείνους τους Έλληνες που μέσα από τη γλώσσα και τα γράμματά μας έμαθαν όσα γνωρίζουν.³²

Μολονότι απολύτως δικαιολογημένη και σημαντική τόσο η αναφορά στους ιταλούς λογοτέχνες, όσο και η σχετική εξήγηση που ο Ρεγκάλντι προσκομίζει, υπάρχει ένα σημείο

που θα μπορούσε να προκαλέσει κάποια ερωτήματα: αναφέρομαι στο γεγονός πως από ολόκληρο το λογοτεχνικό πάνθεον της Ιταλίας, που ασφαλώς ο Σολωμός γνώριζε πολύ καλά και σε βάθος, ο ιταλός λόγιος σημειώνει τέσσερα σύγχρονα του έλληνα ποιητή ονόματα, παρουσιάζοντάς τα μάλιστα ως απόδειξη της οφειλής του Ζακυνθινού στην ιταλική γλώσσα και στα ιταλικά γράμματα. Η θέση αυτή προκαλεί αναμφισβήτητα κάποια ερωτήματα, καθώς είναι δύσκολο να δεχτεί κανείς πως η τριβή του Σολωμού με την ιταλική γλώσσα και λογοτεχνία, καθώς και οι οφειλές του σε αυτές, βασίζονται στη μελέτη του έργου των Τζορντάνι, Μόντι, Μαντζόνι και Λεοπάρντι, όταν μάλιστα κυρίως οι δύο τελευταίοι σχεδόν δεν έχουν ακόμη προλάβει να δουν να στεγνώνει το μελάνι από την πένα τους επάνω στο χαρτί. Ταυτόχρονα, προκαλεί αναμφίβολα εντύπωση η μεγάλη απουσία του ονόματος του Ούγκο Φόσκολο. Επίσης, δεν θα ήταν δύσκολο να διαπιστώσει κάποιος πως πίσω από τα τέσσερα αυτά ονόματα (Τζορντάνι, Μόντι, Μαντζόνι, Λεοπάρντι) βρίσκονται οι τέσσερις, διαφορετικές φυσικά μεταξύ τους, πλευρές που έλαβαν μέρος, η καθεμιά με τον δικό της τρόπο, στη θεωρητική και λογοτεχνική διαμάχη που εξελίχθηκε στην Ιταλία κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα σχετικά με τον ρομαντισμό. Αν επιστρέψουμε μάλιστα να διαβάσουμε ακόμη μια φορά την παράγραφο που αναφέρεται στον Μαντζόνι και στον Λεοπάρντι, θα διαπιστώσουμε ότι στην πραγματικότητα το σχετικό σχόλιο δεν φαίνεται να γίνεται με σκοπό να σημειωθεί η προτίμηση του Σολωμού προς τον Μαντζόνι (απόδειξη συνιστά το γεγονός πως μετά την εισαγωγική θεματική περίοδο της παραγράφου, ο Ρεγκάλντι ξεχνά ολότελα τον συγγραφέα των Μελλονύμφων), όσο για να μαρτυρηθεί η διαφωνία του με τον πεσιμισμό του Λεοπάρντι, για την οποία επιστρατεύεται μάλιστα και η αφήγηση της σύγκρισης μεταξύ Μπαίρον και Λεοπάρντι.

Ασφαλώς τα όσα αναφέρθηκαν μέχρι εδώ δεν στοχεύουν στην υποτίμηση της μαρτυρίας του Ρεγκάλντι σχετικά με την άποψη του Σολωμού για τον ιταλό ποιητή, πόσο μάλλον στη ριψοκίνδυνη και ανεδάφικη υπόθεση αμφισβήτησης της πηγής Ρεγκάλντι σχετικά με την αληθοφάνειά της. Από την άλλη, όμως, δύσκολα κανείς θα μπορούσε να μην αποδεχτεί πως τα όσα παραδίδει ο ιταλός λόγιος στο κείμενό του, σχετικά με τον Σολωμό και τον Λεοπάρντι, δεν είναι τίποτα άλλο παρά ένα συμπίλημα των πλέον κοινότοπων ιταλικών κριτικών θέσεων απέναντι στο έργο του ιταλού λογοτέχνη κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να εγείρει κάποια ερωτήματα σχετικά με τη βαρύτητα που θα έπρεπε να προσδίδεται σε ανάλογες μαρτυρίες. Ως εκ τούτου, πιστεύω πως τα όσα αναφέρει ως προς το θέμα μας η πηγή Ρεγκάλντι δεν θα έπρεπε να εκλαμβάνονται αβασάνιστα ως πανάκεια, είτε ως μια βαθυστόχαστη και προσεκτική κριτική τοποθέτηση του Σολωμού, αποθαρρύνοντας τη μελέτη του θέματος Σολωμός-Λεοπάρντι. Αντιθέτως μάλιστα, μια δυναμική παράλληλη ανάγνωση και μελέτη

των δύο ποιητών θα όφειλε, με βάση τα προαναφερθέντα, να αντιμετωπίσει με αρκετή επιφυλακτικότητα τα όσα παραθέτει για το ζήτημα αυτό η μαρτυρία του Ρεγκάλντι.³³

Τέλος, ένα ακόμη ντοκουμέντο που σχετίζεται με την επαφή του Σολωμού με το λεοπαρδικό έργο συνίσταται σε μια σημαντική μαρτυρία που καταθέτει ο Γεράσιμος Γ. Ζώρας στον τόμο του Θύβρις. Σύμφωνα με τον μελετητή της ιταλικής λογοτεχνίας, ο Σολωμός επιστρέφοντας το 1818 από την Ιταλία στη Ζάκυνθο, έφερε μαζί του τα βιβλία των αγαπημένων του ιταλών λογοτεχνών:

Το 1818 ο Σολωμός άφησε ημιτελείς τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο της Παβίας και επέστρεψε στη Ζάκυνθο [...]. Ωστόσο, αν και [...] πίστευε ότι θα ξαναγύριζε στην Αυσονία, έφερε μαζί του τα πιο αγαπημένα του ιταλικά κείμενα, τα οποία σήμερα φυλάσσονται στο Μουσείο Σολωμού της Ζακύνθου. Πρόκειται για έργα μεγάλων Ιταλών ποιητών, όπως ο Luigi Pulci (1432-1484), Ludovico Ariosto (1474-1533), Torquato Tasso (1544-1595), Giuseppe Parini (1729-1799), Vincenzo Monti (1754-1828), Cesare Arici (1782-1836), Giacomo Leopardi (1798-1837) και άλλων.³⁴

Μολονότι η μαρτυρία αποτελεί ένα πολύ σημαντικό στοιχείο για το θέμα μας, ως προς το όνομα του Λεοπάρντι συγκεκριμένα δημιουργεί κάποιες επιφυλάξεις λόγω των χρονολογιών: αναφέρομαι στο γεγονός πως ο Σολωμός επιστρέφει στη Ζάκυνθο στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1818,³⁵ δηλαδή την ίδια ακριβώς περίοδο που ο Λεοπάρντι ξεκινά στο Ρεκανάτι τη σύνθεση των ποιημάτων «All'Italia» και «Sopra il monumento di Dante che si preparava in Firenze», που θα κυκλοφορήσουν για πρώτη φορά στη Ρώμη μεταξύ Δεκέμβρη 1818 και Γενάρη 1819.³⁶ Ως εκ τούτου είναι αδύνατον ο έλληνας ποιητής να έφερε μαζί του στη Ζάκυνθο, τον Σεπτέμβριο του 1818, αυτή την πρώτη λεοπαρδική ποιητική έκδοση. Ωστόσο, σε αυτοψία που πραγματοποίησα στο Μουσείο Σολωμού και Κάλβου της Ζακύνθου, εντόπισα πράγματι έναν λεοπαρδικό τόμο, που συγκαταλέγεται μεταξύ των βιβλίων που πιστεύεται ότι αποτελούσαν μέρος της προσωπικής βιβλιοθήκης του Σολωμού: πρόκειται για την πρώτη έκδοση των Μικρών ηθικών του 1827. Ο τόμος φέρει στο εσώφυλλό του τη χειρόγραφη σημείωση «Dono del Conte Dionisio Solomòs. Corfù 1833» («Δώρο του Κόντε Διονυσίου Σολωμού. Κέρκυρα 1833»). Η σημείωση αυτή, μολονότι πιθανότατα είναι του 19ου αιώνα, αν κρίνουμε από τον γραφικό της χαρακτήρα, σίγουρα δεν ανήκει στον έλληνα ποιητή.³⁷ Το εν λόγω βιβλίο, που πέρασε στην ιδιοκτησία του μουσείου τον Φεβρουάριο του 1978, εκτός της προαναφερθείσας σημείωσης δεν φέρει κανένα άλλο σημάδι που θα μπορούσε να επαληθεύσει την υπόθεση πως πράγματι κάποια στιγμή ο συγκεκριμένος τόμος αποτέλεσε μέρος της βιβλιοθήκης του έλληνα ποιητή.³⁸ Ωστόσο, δύσκολα κάποιος θα μπορούσε να απορρίψει κίολας με βεβαιότητα αυτό το ενδεχόμενο. Το γεγονός πάντως ότι πρόκειται για την έκδοση του 1827 θα μπορούσε να θεωρηθεί μια ένδειξη υπέρ της υπόθεσης ότι το βιβλίο κάποια στιγμή πέρασε από τα χέρια του έλληνα ποιητή, αν κρίνουμε και από τα χρονολογικά όρια που οι παραπάνω μαρτυρίες θέτουν ως προς τη γνώση του λεοπαρδικού έργου

από την πλευρά του Σολωμού: θυμίζω ότι το ανέκδοτο επεισόδιο της προαναφερθείσας ανώνυμης νεκρολογίας του 1837 μεταξύ Σολωμού και Κόστα αναφέρεται σε γεγονότα πιθανότατα του 1831. Τέλος, η χρονολογία και ο τόπος που αναγράφονται στην ιδιόχειρη σημείωση (1833, Κέρκυρα), χρονιά δηλαδή που ο έλληνας ποιητής βρισκόταν ήδη στην Κέρκυρα, αποτελούν επιπλέον ενδείξεις που συνηγορούν υπέρ μιας τέτοιας υπόθεσης.

Η πηγή Ρεγκάλντι και η σολωμική κριτική

Όπως ήδη αναφέρθηκε, το κείμενο του Ρεγκάλντι θα μπορούσε να θεωρηθεί για τις σολωμικές σπουδές μια κλασική βιβλιογραφική παραπομπή. Το αποδεικνύει σειρά μελετημάτων, οι συγγραφείς των οποίων, είτε φανερά είτε σιωπηρά, χρησιμοποιούν τη μαρτυρία του ιταλού λογίου, αποθησαυρίζοντας από αυτήν σημαντικές πληροφορίες για τον Σολωμό που δεν παραδίδονται από άλλες πηγές. Έτσι, πρωτεργάτης αυτής της παράδοσης θα μπορούσε να θεωρηθεί ο ίδιος ο Πολυλάς, καθώς ήδη στην έκδοση των Ευρισκομένων του 1859 εντοπίζονται πληροφορίες που μας παραπέμπουν στο κείμενο του ιταλού λογίου. Στα διάσημα «Προλεγόμενα» του Πολυλά διαβάζουμε, για παράδειγμα, σχετικά με το επεισόδιο της διαφωνίας μεταξύ Μόντι και Σολωμού γύρω από τον δαντικό στίχο, που παραδίδεται και από τον Ρεγκάλντι.³⁹ Επίσης, ο ιταλός λόγιος είναι ο πρώτος, από όσο είμαι σε θέση να γνωρίζω, που συγκρίνει τον σολωμικό «Λάμπρο» με τη σαιξπηρική λαίδη Μάκμπεθ, κάτι που σημειώνει και ο Πολυλάς δίχως περαιτέρω παραπομπές, όταν γράφει πως ο «Λάμπρος» «δικαίως έδωσε αφορμήν εις την σύγκριση με την Λαίδυ Μάκβεθ του Σέικσπηρ».⁴⁰ Τέλος, η σολωμική απόφαση ότι «ο “Λάμπρος” θα μείνη Απόσπασμα», που αναφέρεται από τον Πολυλά, τη συναντάμε και στο κείμενο του Ρεγκάλντι.⁴¹ Μολονότι λοιπόν ο πρώτος επιμελητής του σολωμικού έργου αναφέρει μέσα στον πρόλογό του πολλά ονόματα ιταλών λογοτεχνών, που είτε ο Σολωμός γνώρισε είτε εκτιμούσε το έργο τους, και παρά το γεγονός ότι, όπως αποδεικνύεται και από τα παραπάνω στοιχεία, ο Πολυλάς είχε υπόψη του το κείμενο του Ρεγκάλντι, αποφεύγει ωστόσο να παραθέσει την πληροφορία από το απόσπασμα που αφορά την προτίμηση του Σολωμού απέναντι στον Μαντζόνι, ή, για να είμαστε πιο ακριβείς, την αντίθεσή του ως προς την αξία του λογοτεχνικού έργου του Λεοπάρντι. Σύμπτωση προφανώς.

Παρόμοια συμπεριφορά μπορούμε να επισημάνουμε και στην έκδοση Ραφτάνη του 1880. Στον εκτενή πρόλογο για το ελληνικό έργο του Σολωμού, ο Σπυρίδων Δε Βιάζης χρησιμοποιεί συχνά την πηγή Ρεγκάλντι, την οποία όμως δηλώνει ευθύς εξαρχής στην πρώτη υποσημείωση του κειμένου του.⁴² Έτσι στα «Προλεγόμενα» της έκδοσης διαβάζουμε για το γνωστό επεισόδιο μεταξύ Μόντι και Σολωμού γύρω από την ερμηνεία του δαντικού στίχου,⁴³ για την αγάπη του έλληνα ποιητή για την Ιταλία, όπου παρατίθεται

και ένα εκτενές απόσπασμα της πηγής Ρεγκάλντι,⁴⁴ για πληροφορίες που αναφέρει στο κείμενό του ο Ιταλός λόγιος σχετικά με την ταυτότητα της «Φαρμακωμένης» και το επεισόδιο της αυτοκτονίας της,⁴⁵ για τη σύγκριση της σαιξπηρικής λαίδης Μάκμπεθ και του σολωμικού «Λάμπρου»,⁴⁶ για την άποψη του Ρεγκάλντι γύρω από την άρνηση του Σολωμού να επισκεφτεί την Ελλάδα,⁴⁷ καθώς και για αδημοσίευτα κείμενα του Έλληνα ποιητή, που ο Ρεγκάλντι έτυχε να διαβάσει ή να ακούσει.⁴⁸ Επίσης, περνώντας στον πρόλογο των Ιταλικών ποιημάτων του Σολωμού, ο Δε Βιάζης θα αναφερθεί σε σύγχρονους Ιταλούς λογίους και λογοτέχνες που ο Σολωμός είτε γνώριζε είτε εκτιμούσε το έργο τους, μεταξύ των οποίων σημειώνονται οι Μόντι, Τζορντάνι, Μαντζόνι, Τόρτι, Μαφεί, Τομαζέο και ο Πάολο Κόστα.⁴⁹ Αμέσως μετά την παράθεση αυτών των ονομάτων, ο Δε Βιάζης παραθέτει αυτούσιο το απόσπασμα από την πηγή Ρεγκάλντι όπου αναφέρεται το επεισόδιο της διαφωνίας μεταξύ Μοντι και Σολωμού.⁵⁰ Ενώ όμως στο κείμενο του Ρεγκάλντι αμέσως μετά την αφήγηση αυτού του επεισοδίου ακολουθεί η παράγραφος όπου μαρτυρείται η προτίμηση του Σολωμού για τον Μαντζόνι και η αρνητική κρίση του πρώτου για το λογοτεχνικό έργο του Λεοπάρντι, ο Δε Βιάζης προτιμά να μην αναφέρει αυτή την πληροφορία που προσκομίζει ο Ρεγκάλντι και κατ' επέκταση να μην ανακυκλώσει την αρνητική σολωμική άποψη για το λεοπαρδικό έργο.⁵¹ Λίγο παρακάτω, ωστόσο, ο Δε Βιάζης επιστρέφει στο ζήτημα Σολωμός-Μαντζόνι, σημειώνοντας κάποια σχόλια που εύκολα θα μπορούσαν να συσχετιστούν με τα όσα μαρτυρεί ο Ρεγκάλντι στο κείμενό του. Παρατηρεί λοιπόν ο Δε Βιάζης:

Αυτός [ο Σολωμός], όπως και ο Μαντζόνι, είναι από εκείνους τους λίγους ποιητές που επιτελούν την αποστολή να βελτιωθούν παρηγορώντας. Πέρα από την πινδαρική ορμή στον Σολωμό θαυμάζουμε τις υγιείς αρχές του· αυτός αποδεικνύεται ταυτόχρονα ανυπέρβλητος ποιητής και υγιής φιλόσοφος. Δεν άφησε τον εαυτό του να σαγηνευτεί από τα χειρίστα δόγματα που τον περασμένο αιώνα δεσπόζανε στη Γαλλία και που έπειτα διαδόθηκαν σε όλη την Ευρώπη. Ο Σολωμός αγαπούσε την πατρίδα, τα γράμματα και τη θρησκεία· αυτοί οι τρεις έρωτές του κυριαρχούσαν μέσα του, όπως και στον Μαντζόνι και στον Πελίο. Δεν αγαπούσε διόλου τους άθρησκους, μήτε τα κακά του φιλοσοφικού πεσιμισμού και της αισθησιοκρατίας που συχνά παρουσιάζονται συγχωνευμένα με τη διδασκαλία των υπερμυστικιστών.⁵²

Για ακόμη μια φορά λοιπόν γινόμαστε μάρτυρες μιας κριτικής συμπεριφοράς, η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί επιφυλακτική απέναντι στη συγκεκριμένη μαρτυρία που ο Ρεγκάλντι προσκομίζει σχετικά με την αρνητική σολωμική άποψη για το ποιητικό έργο του Τζάκομο Λεοπάρντι. Στην περίπτωση μάλιστα που δεν δεχθούμε την παραπάνω ερμηνεία, χρειάζεται, πιστεύω, να ερμηνεύσουμε τη συμπεριφορά κυρίως του Πολυλά αλλά και του Δε Βιάζη ως μια προσπάθειά τους να «προστατέψουν» τη φήμη του Σολωμού από ένα παρόμοιο κριτικό απόηχο, καθώς το όνομα ενός Λεοπάρντι, τουλάχιστον για

τον επιμελητή της έκδοσης Ραφτάνη του 1880, δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί ανάξιο αναφοράς.

Λεοπάρντι και Σολωμός: από τον Παλαμά στον Βαγενά

Ο πρώτος που θα αναφερθεί ανοιχτά στο θέμα Σολωμός-Λεοπάρντι και στην πραγματικότητα θα αναδείξει το ζήτημα –αν κρίνουμε από την απήχηση που είχε το κάλεσμά του στη μεταγενέστερη σολωμική κριτική– είναι ο Κωστής Παλαμάς. Μπορούμε με ασφάλεια να θεωρήσουμε δεδομένο το γεγονός πως και στην περίπτωση του ποιητή του «Δωδεκάλογου» η πηγή Ρεγκάλντι είναι γνωστή: στον πρόλόγο του για την έκδοση Μαρασλή του 1901, για παράδειγμα, ο Παλαμάς αναφέρεται ξεκάθαρα στο κείμενο του ιταλού λογίου σε διάφορα σημεία.⁵⁴ Ωστόσο, τα σχετικά με τον Λεοπάρντι σολωμικά σχόλια δεν αναφέρονται μήτε υπονοούνται πουθενά. Αντιθέτως, η κριτική οξύνοια του Παλαμά ξεπερνά αυτόν το σκόπελο και αντιμετωπίζει το ζήτημα Σολωμός-Λεοπάρντι στην ουσία του, προσεγγίζοντας τα ίδια τα ποιητικά κείμενα των δύο συνομήλικων λογοτεχνών. Έτσι, δύο χρόνια μετά την έκδοση Μαρασλή, στα 1903, ο Παλαμάς θα επιστρέψει στο θέμα προτείνοντας, για πρώτη φορά, μια παράλληλη ανάγνωση μεταξύ του ιταλικού σολωμικού ποιήματος «Saffo» και του λεοπαρδικού «Ultimo canto di Saffo». Σε εκείνο το κείμενο, που έφερε τον σημαίνοντα τίτλο «Η κριτική και ο Σολωμός (Θέματα για ξετύλιγμα)»⁵⁵ ο Παλαμάς σημειώνει:

Έτσι διάβασα τη «Σαπφώ» του Σολωμού· κι άθελα τη σίμωσα προς το «Στερνό τραγούδι της Σαπφώς» του συνομηλικού του Σολωμού Λεοπάρδη. Μου χτύπησαν τα μεγάλα ανάλογα σημάδια στα δύο ποιήματα. Και τα δύο μόνο το θέμα και τ' όνομα έχουν αρχαία· η ιδέα νεώτερη. Και τα δύο τα εμπνύχωνε όμοια φιλοσοφική πνοή, ο πεσιμισμός. Και στα δύο η ψάλτρια παρουσιάζεται διαλαλήτρα της δυστυχίας, σε κόσμο γεμάτον όλο μυστήρια, εξόν από τη συμφορά, που μυστήριο δεν είναι. Και να ένας ποιητής από τους πιο περίφημους των αιώνων όλων, ο μεγαλύτερος ποιητής των Ιταλών ύστερ' από το Δάντη, καθώς τον κήρυξε ο Καρδούτσης. Κάτι ξέρομε από τις γνωριμίες και από τις γνώμες του Σολωμού για το Μαντσόνι, για το Μόντη, για το Φώσκολο· αν εγνώριζε, και τι γνώμη είχε για τον ποιητή του «Έρωτα και του Θανάτου», αυτό δεν το ξέρομε. Εκείνος που έγραψε την ιταλόφωνη «Σαπφώ» δέκα ως δεκατέσσερα χρόνια αργότερα, τάχα να τον είχε στο νου του τον τραγουδιστή στην ίδια γλώσσα της ίδιας της Σαπφώς, που πεθαμένος ήταν από το 1837, όμως ακόμη όχι τόσο φημισμένος όσον έγινε αργότερα;⁵⁶

Πιστεύω πως η δήλωση του Παλαμά σχετικά με την «άγνοιά» μας γύρω από το θέμα της επαφής του Σολωμού με το έργο του Λεοπάρντι («αν γνώριζε και τι γνώμη είχε για τον ποιητή του “Έρωτα και του Θανάτου”, αυτό δεν το ξέρομε») θα έπρεπε να προσληφθεί ως ένας ξεκάθαρος παραγκωνισμός της μαρτυρίας του Ρεγκάλντι. Μάλιστα το καταληκτικό σχόλιο του Παλαμά για τη φήμη του Λεοπάρντι στα 1837 («όχι τόσο φημισμένος όσον έγινε αργότερα») θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως ένα διακριτικό σχόλιο απέναντι στην πηγή Ρεγκάλντι και στα όσα αυτή μαρτυρεί. Τέλος, αξίζει τον κόπο να

επισημανθεί πως ο Παλαμάς επιλέγει, μεταξύ άλλων, να τονίσει ως κοινό στοιχείο μεταξύ των δύο ποιημάτων και «την όμοια φιλοσοφική πνοή» που τα εμψυχώνει, δηλαδή τον πεσιμισμό.⁵⁷

Η έμμεση παλαμική προτροπή για μελέτη της ενδεχόμενης σχέσης μεταξύ Σολωμού και Λεοπάρντι μπορεί να θεωρηθεί τομή στη σχετική με το θέμα βιβλιογραφία. Ο Παλαμάς με την παράθεση των δύο σαφικών ποιημάτων φαίνεται να ανοίγει το δρόμο προς μια ουσιαστικότερη προσέγγιση του ζητήματος: «απαλλάσσοντας» την κριτική έρευνα από το βάρος της πηγής Ρεγκάλντι, δημιουργεί τις απαραίτητες προϋποθέσεις για μια προσεκτικότερη αντιμετώπισή του στο μέλλον. Παράλληλα, η «απνενοχοποίηση» του θέματος από το ζήτημα του πεσιμισμού θα μπορούσε να θεωρηθεί κατάκτηση της παλαμικής παρέμβασης, αν και οι αντιστάσεις της ελληνικής κριτικής απέναντι σε αυτό το θέμα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, σε κάποιες περιπτώσεις δεν φαίνεται να κάμπτονται διόλου ούτε από τα παλαμικά σχόλια.⁵⁸

Έτσι, στα 1937 ο μεταφραστής του Λεοπάρντι Μαρίνος Σιγούρος, με αφορμή μια διάλεξή του, που φέρει τον τίτλο «Το ελληνικόν πνεύμα και ο Λεοπάρδης» και που θα λάβει χώρα στις 2 Μαρτίου 1937 στο Ιταλικό Μορφωτικό Ινστιτούτο Αθηνών και εν συνεχεία θα εκδοθεί στο περιοδικό Το Νέον Κράτος,⁵⁷ θα υποστηρίξει διακριτικά σε μια υποσημείωση σχετικά με το θέμα Λεοπάρντι-Σολωμός:

Ο Διονύσιος Σολωμός, που ήταν φύση φιλόθρησκη, δεν εσυμπαθούσε την άθρησκη διάθεση του Λεοπάρδη, τιμούσε όμως τη φιλολογική του σοφία, τόσο που όταν ήταν στην Κέρκυρα και είχε διαφωνήσει με κάποιον Ιταλό λόγιο πρόσφυγα για την ερμηνεία ενός Δαντικού στίχου, εσκέφτηκε να γράψει στο Λεοπάρδη για να ζητήσει τη γνώμη του.⁵⁹

Από τη διακριτική υποσημείωση του Σιγούρου προκύπτουν δύο ενδιαφέροντα συμπεράσματα: πρώτον, η επαναφορά του ζητήματος σε επίπεδο καθαρά θρησκευτικής πίστης, κάτι που αναμφίβολα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί κριτικά περιοριστικό, τουλάχιστον για το 1938, μολονότι η ιστορική στιγμή μέσα στην οποία εμφανίζεται το κείμενο του Σιγούρου, ο χώρος στον οποίο πραγματοποιείται η διάλεξή του, αλλά και το περιοδικό στο οποίο δημοσιεύεται στη συνέχεια η μελέτη, θα μπορούσαν να αποτελέσουν πιθανή εξήγηση αυτής της κριτικής τοποθέτησης. Το δεύτερο συμπέρασμα, και ίσως σημαντικότερο, σχετίζεται με τη σύγχυση του Σιγούρου ως προς τις πηγές που χρησιμοποιεί, όπως προκύπτει από την προσεκτική ανάγνωση της προαναφερθείσας υποσημείωσης: ενώ δηλαδή η μαρτυρία Ρεγκάλντι, στην οποία σιωπηρά αλλά ξεκάθαρα παραπέμπει η υποσημείωση του Σιγούρου, κάνει λόγο για διαφωνία του Σολωμού με τις σκεπτικιστικές φιλοσοφικές απόψεις του Λεοπάρντι, ο Έλληνας μεταφραστής αναφέρεται σε μια διαφωνία του Σολωμού «με κάποιον Ιταλό λόγιο πρόσφυγα για την ερμηνεία ενός Δαντικού στίχου». Η σύγχυση αυτή θα μπορούσε να εξηγηθεί, πιστεύω, μονάχα με έναν τρόπο: ο Σιγούρος, τη στιγμή που ετοιμάζει τη διάλεξή του, γνωρίζει όχι μόνο την πηγή Ρεγκάλ-

ντι (από την οποία δανείζεται τη διαφωνία μεταξύ Σολωμού και Μόντι γύρω από τον δαντικό στίχο), αλλά και την ανώνυμη νεκρολογία του 1837, που παρουσιάστηκε στην αρχή του κειμένου μας και στην οποία παρατίθεται η ανεκδοτολογική πληροφορία της διαφωνίας μεταξύ Σολωμού και Πάολο Κόστα, η οποία οδήγησε τους δύο άνδρες στην απόφαση να απευθυνθούν μέσω αλληλογραφίας στον Λεοπάρντι, προκειμένου να ζητήσουν τη βοήθειά του για την ερμηνεία ενός στίχου («εσκέφτηκε να γράψει στο Λεοπάρδη για να ζητήσει τη γνώμη του»).

Αντίθετα με τον Σιγούρο, ο Ηλίας Βουτιεριδής, έχοντας υπόψη του τόσο την πηγή Ρεγκάλντι όσο και το κείμενο του Παλαμά του 1903, στο βιβλίο του Σολωμός. Κριτική μελέτη, που θα κυκλοφορήσει το 1938, θα κάνει εκτενή αναφορά στο ζήτημα Σολωμός-Λεοπάρντι, ακολουθώντας την παλαμική προτροπή για σύγκριση μεταξύ της ιταλικής «Saffo» του Σολωμού και της αντίστοιχης του Λεοπάρντι, δίχως να σταθεί, όπως προκύπτει εκ του αποτελέσματος, στο σχετικό σχόλιο της μαρτυρίας του Ρεγκάλντι. Έτσι λοιπόν ο Βουτιεριδής παρατηρεί για τη σολωμική Σαφώ:

Είναι κάποια νέα Σαφώ δυστυχημένη και θλιμμένη από ανώτερη αφορμή κι όχι από την ερωτική ατυχία της. Στο βαθύτερο νόημα του ποιήματος υπάρχει κάτι από τον πνευματικό ή ψυχικό κόσμο του Σολωμού, που για να το δείξει δε μιλάει ο ίδιος ολόισα, παρά δημιουργεί πλάσμα όμοιο του ψυχικά και το παρουσιάζει να μιλάει αυτό. Ποιητικός τρόπος συνηθισμένος στην υμνητή της Ελευτερίας.⁶⁰

Ενώ λίγο παρακάτω θα τονίσει για τη λεοπαρδική Σαφώ:

Μήτε ο Λεοπάρντι παρουσιάζει στο ποιήμα του αυτή τη γνώριμή μας Σαφώ [ενν. που θρηνεί για τον δίχως ανταπόκριση έρωτά της, τον Φάωνα]. Και τούτος την αρχαία ποιήτρια την παίρνει αφορμή μονάχα για να βγάλει στο φανερό το δικό του ψυχικό κόσμο, να καταραστή τη φύση, που τον έπλασε άσκημο και με σακατεμένο κορμί, την τύχη που θέλησε να κλείσει τη μεγαλοφυΐα μέσα σε κακοφτιασμένο σώμα, καμπούρικο κι' αδύνατο, και να τον κάνει να βρη την περιφρόνηση αντί για τον έρωτα, που λαχταρούσε.⁶¹

Τέλος, συγκρίνοντας τα δύο ποιήματα, σημειώνει κάποιες ομοιότητες και κάποιες διαφορές μεταξύ τους:

Κι ο Ιταλός κι ο Έλληνας ποιητής έπλασαν επάνω σε πολύ γνώριμο και συνηθισμένο θέμα καινούργιο τρόπο, πράγμα που το κατορθώνουνε μόνο τα μεγάλα δημιουργικά πνεύματα. Και σε τούτο μοιάζουν οι δυο ποιητάδες. Η διαφορά ανάμεσό τους είναι στο πως η σολωμική Σαφώ μάς μιλάει περισσότερο στο πνεύμα, ενώ η λεοπαρδική μάς μιλάει περισσότερο στην καρδιά· η μία είναι πνευματική κ' η άλλη αισθηματική· κ' οι δυο όμως αληθινές και πλάσματα ανώτερων πνευματικών δημιουργών.⁶²

Μολονότι σε κανένα σημείο της μελέτης του ο Βουτιεριδής δεν κάνει λόγο μήτε υπονοεί ζήτημα επιρροής του Λεοπάρντι στον Σολωμό, το αξιοσημείωτο στοιχείο της προσέγγισής του είναι ότι για πρώτη φορά, στον απόηχο οπωσδήποτε της παλαμικής προτρο-

πής, επιχειρείται μια ουσιαστική προσέγγιση μεταξύ των δύο ποιητών, απαλλαγμένη από οποιαδήποτε ανεκδοτολογική πληροφορία, που να σχετίζεται με θρησκευτικά ή άλλα παρόμοια ζητήματα.

Ένα βήμα παραπέρα ως προς το θέμα μας θα προχωρήσει ο ιταλός νεοελληνιστής Φιλίππο Μαρία Ποντάνι, ο οποίος στο άρθρο του «Le poesie italiane di Dionisio Solomòs» του 1940 θα αναφερθεί εκτενώς στο ζήτημα της λεοπαρδικής και της σολωμικής Σαπφώς.⁶³ Ο ευαίσθητος, όσο και ακριβολόγος, ιταλός μελετητής της νεοελληνικής λογοτεχνίας, ο οποίος αναμφίβολα γνώριζε την πηγή Ρεγκάλντι, δεν αναλίσκεται σε κανένα σημείο μέσα στη μελέτη του σε ανεκδοτολογικές συζητήσεις ούτε σε ζητήματα θρησκευτικών πεποιθήσεων. Αντίθετα, περνά απευθείας στη σύγκριση των δύο σαπφικών ποιημάτων, δηλώνοντας ξεκάθαρα πως η ανάγνωση της σολωμικής Σαπφώς «φέρει αμέσως στο νου τον Λεοπάρντι». Και εν συνεχεία θέτει ζήτημα επιρροής του ιταλού ποιητή στον Σολωμό εκφράζοντας το ερώτημα αν θα έπρεπε να γίνει λόγος για «μίμηση» («imitazione»). Ως απάντηση στην ερώτηση αυτή παραθέτει σειρά λεοπαρδικών στίχων πλάι σε ιταλικούς σολωμικούς στίχους από τη «Saffo»:⁶⁴

Υπάρχει [μέσα στο σολωμικό ποίημα] εδώ και εκεί ένας απόηχος μοτίβων: «e mai non guarda / ai mari, ai monti, alle campagne intorno, / come fosse il creato a lei straniero». Στον Λεοπάρντι έχουμε: «A me non ride / l'arico margo». Και αν στη σολωμική Σαπφώ, που το στήθος της σπαράζει από τον πόνο, «rimase / unica speme, ultima dea, la rupe», η Σαπφώ του Λεοπάρντι αναφωνεί: «Ecco di tante / sperate palme e dilettoni errori, / il Tartaro m'avanza». Η μια θρηνεί για το μυστήριο του κόσμου, η άλλη κραυγάζει ότι «Arcano è tutto, fuor che il nostro dolor». Και νομίζω ότι αφουγκράζομαι εδώ κι εκεί να αντηχούν κι άλλα λεοπαρδικά στοιχεία: υπάρχει ένα «nacqui alla sventura», που θυμίζει το «nacemmo al pianto», και ο λεοπαρδικός στίχος από το ποίημα «Il primo amore» «strinsi il cor con la mano, e sospirai», θα μπορούσε να είναι παρών ως προς τους εξίσου πανέμορφους στίχους «maravigliava al tempestoso / balzar del cuore, e vi tenea la mano». Όπως, σίγουρα, η σκληρή εντολή της Μοίρας στη δυστυχισμένη Σαπφώ «Prendi e vivi brev'ora e desolata / sull'attonita terra» έχει τον ίδιο βηματισμό με ένα διάσημο απόσπασμα από το λεοπαρδικό «La sera del dì di festa»: «A te la speme / nego, mi disse, anche la speme; e d'altro / non brillin gli occhi tuoi se non di pianto».⁶⁵

Το ενδιαφέρον της προσέγγισης του ιταλού νεοελληνιστή συνίσταται κυρίως σε τρία στοιχεία: καταρχήν, για πρώτη φορά ο Ποντάνι θέτει ανοιχτά και ξεκάθαρα την υπόθεση επιρροής του Λεοπάρντι στον έλληνα ποιητή· δεύτερον, στην περίπτωση αυτή έχουμε μια πρώτη συστηματικότερη προσπάθεια να εντοπιστούν συγκεκριμένες κειμενικές ομοιότητες μεταξύ σολωμικών και λεοπαρδικών στίχων· και τρίτον, ο Ποντάνι προσθέτει για πρώτη φορά στη βιβλιογραφία συγκεκριμένους στίχους που δεν περιορίζονται στη λεοπαρδική Σαπφώ, αλλά προέρχονται και από άλλα κείμενα του ιταλού ποιητή, όπως για παράδειγμα τα «Sogno», «Inno ai Patriarchi» και «La sera del dì di festa». Με αυτόν τον τρόπο ο ιταλός νεοελληνιστής ανοίγει ουσιαστικά το δρόμο για μια ακόμη πιο ψύχραιμη, συστηματικότερη και πιο ολοκληρωμένη μελέτη του ζητήματος.

Στο ζήτημα της σχέσης μεταξύ σολωμικής «Saffo» και «Ultimo canto di Saffo» του Λεοπάρντι θα αναφερθεί και ο Ν. Β. Τωμαδάκης στο τρίτο κεφάλαιο της μελέτης του Ο Σολωμός και οι αρχαίοι, που εκδίδεται το 1943 στην Αθήνα.⁶⁶ Ο έλληνας μελετητής του σολωμικού έργου, αφού κάνει σύντομη αναφορά σε διάφορα ονόματα ποιητών και συγγραφέων που ασχολήθηκαν στο έργο τους με τη Σαπφώ (Τζοβάνι Μέλι, Ούγκο Φόσκολο, Αλφόνς ντε Λαμαρτίν, Μάριος Πιερής, Αντζέλικα Πάλι, κ.ά.), θα ξεχωρίσει τις περιπτώσεις του Σολωμού και του Φόσκολο, επισημαίνοντας τη βασική διαφορά μεταξύ των δύο περιπτώσεων ως προς το μοτίβο της αρχαίας ποιήτριας, που συνίσταται στο γεγονός ότι «και η Σαπφώ του Φόσκολου είναι infelice [δυστυχισμένη], και δη μετά θάνατον, ως η του Σολωμού [...], αλλ' η αιτία της δυστυχίας της είναι ο ερωτικός πόνος και όχι φιλοσοφική τις αναζητήσεις».⁶⁷ Έτσι βρίσκει την αφορμή να περάσει στη λεοπαρδική Σαπφώ, αφήνοντας να εννοηθεί ότι ο Σολωμός χρησιμοποίησε ως βάση για το δικό του κείμενο μεταξύ άλλων και το ποίημα του ιταλού λογοτέχνη.⁶⁸ Ωστόσο, αμέσως μετά, το ενδιαφέρον του Τωμαδάκη στρέφεται προς την επισήμανση των διαφορών μεταξύ της σολωμικής και της λεοπαρδικής Σαπφώς:

Η ποίηση του Σολωμού υπήρξε συχνά ηθικολογική και εις το ποίημα της Σαπφούς πρέπει ν' αναζητηθή το ηθικόν νόημα που συνδέει την ποιήτριαν της Λέσβου και τον αισιόδοξον, και υπέρ της ζωής πάντοτε, Νεοέλληνα Ποιητήν.

Από την φήμην την περί την Σαπφώ δεν αναφέρεται ειμή ο βράχος και αυτός όχι ονομαστικώς. Η Σαπφώ του Σολωμού δεν είναι, καθώς η του Λεοπάρδη, εκείνη που καταδικάζει την ζωήν που δεν ημπορεί να χαρή και αποφασίζει να προχωρήση προς το λυτρωτικόν πήδημα του Λευκάτα, τον θάνατον.⁶⁹

Από το παραπάνω απόσπασμα και τα όσα σημειώνει στη συνέχεια του κειμένου του ο Τωμαδάκης μπορούμε να συναγάγουμε πως ο έλληνας σολωμιστής εντοπίζει μια κοινή αφετηρία μεταξύ Λεοπάρντι και Σολωμού ως προς τη σύνθεση των δύο ποιημάτων, που συνίσταται στο αίσθημα δυστυχίας που η αρχαία ποιήτρια βιώνει, καθώς και στον ηθικολογικό τόνο που απορρέει από τα δύο κείμενα. Διαχωρίζει όμως στη συνέχεια τον Σολωμό, καθώς αυτός, σύμφωνα πάντοτε με τον Τωμαδάκη, δεν φαίνεται να επιλέγει τη λύση της αυτοχειρίας ως λύτρωση από τα δεινά του κόσμου, και κατ' επέκταση μια πεσιμιστική προοπτική της ζωής.

Ο Τωμαδάκης θα επιστρέψει στο ίδιο θέμα λίγα χρόνια αργότερα με αφορμή, την σολωμική εισαγωγή στον τόμο της Βασικής Βιβλιοθήκης που κυκλοφορεί το 1954. Σε αυτή την περίπτωση εντοπίζει μια θρησκευτική προοπτική στη σολωμική Σαπφώ:

Ποίος είναι ο σύνδεσμος μεταξύ του αισιόδοξου Σολωμού και της θλιμμένης Ποιήτριας της Λέσβου που καταλήγει εις αυτοκτονίαν; Ο Leopardi, εκφράζων εν προκειμένω τον εαυτό του, δημιουργεί μιαν Σαπφώ καταδικάζουσαν την ζωήν που δεν ημπορεί να χαρή και αποφασίζουσαν να προχωρήση εις το λυτρωτικόν πήδημα του θανάτου. Το φυσικόν τέλος δίδει διέξοδον εις την

ηθικήν στενοχωρίαν του ατόμου. Άχρηστος λύσις διά Ποιητήν τον οποίον απησχόλει το γνωστικόν πρόβλημα. Η Σαπφώ του Σολωμού είναι ήδη εις τον άλλον κόσμον, τον κόσμον της αληθείας, και η ανταπόκρισις της προς τον Ποιητήν έχει άλλον λόγον. Με τον θάνατον δεν επέρχεται το τέλος και διά την πνευματικήν ύπαρξιν η μετάστασις γεννά το πρόβλημα της Γνώσεως οξύτερον. Εάν απαλλαγής από τα επίγεια πάθη, δεν απαλλάσσεται από την ζήτησιν, αλλά φέρεται πλησιέστερος προς αυτήν [...]. Η επιταγή της ανησυχίας, της ερεύνης, της δίψης, του σκάπτειν ένδον, θα σε φέρη θαυμαστώς εις την έξαρσιν, εις την διάκρισιν από τους ευκόλως αναπαύοντας την ζήτησίν των ανθρώπους. Αλλά δεν θα σε αναπαύση, διότι η Αλήθεια μετατίθεται εις την πηγγήν της, τον Θεόν, και η γνώσις είναι συνάρτημα της θείας παραχωρήσεως και της ιδικής σου ανατάσεως [...].⁷⁰

Για ακόμα μία φορά το ζήτημα Λεοπάρντι-Σολωμού, μολονότι διακριτικά και σχεδόν σιωπηρά, τίθεται στη βάση των θρησκευτικών πεποιθήσεων των δύο ποιητών σημειώνοντας, πιστεύω, μια κριτική «οπισθοδρόμηση» που πιθανότατα σε πολλά της σημεία να οφείλεται και στη μαρτυρία του Ρεγκάλντι.⁷¹

Μια σύντομη αναφορά στο θέμα συναντάμε και στη μελέτη του Ε. Κριαρά Διονύσιος Σολωμός. Ο βίος-Το έργο, του 1957. Σε αυτή την περίπτωση, όπου το κείμενο του Ρεγκάλντι είναι αναμφίβολα γνωστό στον συγγραφέα, ο μελετητής, αποφεύγοντας να σχολιάσει το ζήτημα Λεοπάρντι-Σολωμός, περιορίζεται σε μια λακωνική επισήμανση της μελέτης του Παλαμά.⁷²

Το 1972 μια ακόμη μελέτη θα αναφερθεί εν συντομία στο ζήτημα της σχέσης των δύο ποιημάτων με θέμα τη Σαπφώ. Πρόκειται για τον τόμο του Μ. Β. Ραϊζή που αφιερώνεται στο σολωμικό έργο, όπου ο συγγραφέας, γνωρίζοντας την πηγή Ρεγκάλντι, σημειώνει τη διαφοροποίηση του έλληνα ποιητή από το λογοτεχνικό έργο του Λεοπάρντι, που την αποδίδει στη διαφωνία του με τις πεσιμιστικές απόψεις του ιταλού ποιητή, ενώ για το θέμα της Σαπφώς επισημαίνει τις μελέτες του Παλαμά και του Τωμαδάκη, δίχως να προχωρά σε περαιτέρω αναλύσεις ή σχόλια.⁷³

Το ζήτημα Σολωμός-Λεοπάρντι θα ξεχαστεί για περίπου μια εικοσαετία, μέχρι το 1995, όταν θα το επαναφέρει η ιταλίδα νεοελληνίστρια Ίνες Ντι Σάλβο με αφορμή ένα άρθρο της για τον Παλαμά και τη σχέση του με την ιταλική λογοτεχνία.⁷⁴ Ως προς το ζήτημα Σολωμός-Λεοπάρντι, η Ντι Σάλβο θα απαντήσει καταφατικά στη ρητορική ερώτηση με την οποία καταλήγει ο έλληνας ποιητής στο προαναφερθέν απόσπασμα από το κείμενο του 1903 σχετικά με το αν ο Σολωμός είχε υπόψη του τη Σαπφώ του Λεοπάρντι όταν συνέθετε το δικό του ποίημα. Αιτιολογώντας μάλιστα την άποψή της, η Ντι Σάλβο προσκομίζει μια νέα ερμηνεία που διακρίνεται για τη φιλολογική της οξύτητα:

Αν δεχτούμε [...] ότι ο Σολωμός, ανεξάρτητα από τις γνώσεις του της αρχαίας Ελληνικής, συνήθιζε να αντλεί τις πληροφορίες του για τον αρχαίο πολιτισμό από ιταλικές πηγές, τότε πρέπει επίσης να δεχτούμε ότι η Σαπφώ του Leopardi αποτελεί για το Σολωμό άμεση πηγή έμπνευσης.⁷⁵

Και συνεχίζει την επιχειρηματολογία της με μια προσεκτική συγκριτική ανάγνωση των δύο σαπφικών κειμένων, που καταλήγει σε σειρά λεοπαρδικών και σολωμικών στίχων που αποδεικνύουν, σύμφωνα με την Ντι Σάλβο, την αδιαμφισβήτητη σχέση μεταξύ των δύο κειμένων:

Η «Σαπφώ» του Σολωμού, ενώ εντάσσεται οργανικά στον ίδιο κύκλο έμπνευσης των ιταλικών του σχεδιασμάτων της τελευταίας δεκαετίας, και ιδιαίτερα των διαφόρων αποσπασμάτων του «Ορφέα», και ενώ αναπαράγει δομικά σχήματα χαρακτηριστικά της ελληνικής του παραγωγής, πραγματεύεται το θέμα του μυστηρίου του κόσμου και της αντίθεσης ανθρώπου-φύσης, που αποτελεί τον κεντρικό πυρήνα του «Στερνου τραγουδιού της Σαπφώς» του Leopardi, με ασυνήθιστες για τον ποιητή αποκλίσεις και με λεκτικούς τρόπους που δύσκολα, νομίζω, μπορεί να διαμφισβητηθεί η συγγενεία τους με παράλληλα λεοπαρδικά χωρία. Κάποια σχεδιάσματα της σολωμικής «Σαπφώς» και το τελικό κείμενο, όπως το ξέρουμε από την έκδοση του Cartano και από την ανατύπωση του Καλοσγούρου, παρουσιάζουν μάλιστα εντυπωσιακές φραστικές αναλογίες με την ποίηση του Leopardi στο σύνολό της. Συγκυρία ή επίδραση;⁷⁶

Σε αυτόν τον μακρύ κατάλογο φιλολογικών και κριτικών σχολίων για τη λογοτεχνική σχέση μεταξύ Σολωμού και Λεοπάρντι, πρέπει να προστεθεί και ο Νάσος Βαγενάς, ο οποίος, το 1998, με αφορμή ένα σύντομο αφιέρωμα της εφημερίδας Το Βήμα για τα διακόσια χρόνια από τη γέννηση του Λεοπάρντι, θα παρέμβει με καιρία σχόλια και οξυδερκείς παρατηρήσεις που παρουσιάζουν ξεχωριστό ενδιαφέρον για το θέμα μας. Ξεπερνώντας το ζήτημα της παράλληλης ανάγνωσης μεταξύ σολωμικής «Saffo» και λεοπαρδικού «Ultimo canto di Saffo», ο Βαγενάς προτείνει μια ευρύτερη –και γι' αυτό ουσιαστικότερη– προσέγγιση του θέματος, προσφέροντας ταυτόχρονα νέες προοπτικές στη μελέτη του ζητήματος. Σημειώνει λοιπόν ο Βαγενάς:

Όσο για τον Σολωμό, η σχέση του με τον Λεοπάρντι φαίνεται να περιέχει πολύ περισσότερα από εκείνο που δείχνει ο διάλογος του ιταλικού ποιήματός του «Σαπφώ» με το «Τελευταίο άσμα της Σαπφώς», τον οποίο επεσήμανε ως ενδεχόμενο ο Παλαμάς. Φαίνεται να έχει συμβάλει στη διαμόρφωση όχι μόνο του συνολικού οράματος ζωής του Σολωμού αλλά και της έκφρασής του: η καθαρότητα της ποιητικής γλώσσας του Σολωμού, η οποία έκανε κάποιους να τον χαρακτηρίσουν πρόδρομο της «καθαρής ποίησης» (χαρακτηρισμός που έχει αποδοθεί και στον Λεοπάρντι), αισθάνομαι ότι δεν οφείλεται μόνο στη βαθιά μελέτη της γλώσσας των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών αλλά και στην αφομοίωση του γλωσσικού μαθήματος του ιταλού ποιητή.⁷⁷

Λίγους μήνες αργότερα, ο οξυδερκής κριτικός θα επανέλθει στο θέμα με αφορμή ένα άρθρο του αυτή τη φορά για «Το επίτευγμα του Σολωμού». Συνεχίζοντας το συλλογισμό που είχε αναπτύξει στο προηγούμενο κείμενό του, θα σταθεί στο «τιτάνιο ποιητικό έργο» του Σολωμού, που το «ανέλαβε μόνος του και χωρίς ουσιαστική βοήθεια», ούτως ειπείν «να διαμορφώσει μια κοινή νεοελληνική ποιητική γλώσσα μέσα από το πλήθος των γλωσσικών τάσεων και προτάσεων που κατετίθεντο εκείνη την εποχή». Το τιτάνιο αυτό σολωμικό έργο ο Βαγενάς το εντοπίζει στην προσπάθεια του ποιητή «να κάνει

τραγικού [...] και επικοτραγικού περιεχομένου ποίηση [...] με λυρική γλώσσα», και το παραλληλίζει με την αντίστοιχη λεοπαρδική προσπάθεια να επιτύχει «μια λυρικοτραγική συγχώνευση [...] στην Ιταλία». ⁷⁸

Τέλος, την ίδια περίοδο με τη δημοσίευση των άρθρων του Βαγενά, επ' ευκαιρίας μιας στρογγυλής τράπεζας με θέμα «Η τελευταία δημιουργική δεκαετία του Σολωμού στην Κέρκυρα. Η ιταλόγλωσση δημιουργία», που πραγματοποιήθηκε στο κλείσιμο του συνεδρίου «Ο Σολωμός και η Ευρωπαϊκή Παιδεία», το οποίο έλαβε χώρα στην Κέρκυρα στα πλαίσια του «Έτους Σολωμού», ο Βαγενάς θα παρέμβει στη συζήτηση με μια εκτενή αναφορά στο θέμα Σολωμός-Λεοπάρντι, επαναλαμβάνοντας τις απόψεις του, όπως αυτές παρουσιάζονται στα δύο παραπάνω άρθρα, και εμπλουτίζοντας τη σκέψη του με περαιτέρω παρατηρήσεις. ⁷⁹ Στη συζήτηση θα παρέμβει και ο Μάριο Βίτι, ο οποίος θα εκφράσει επιφυλάξεις ως προς τις ομοιότητες της ποιητικής γλώσσας του Λεοπάρντι και του Σολωμού. ⁸⁰ Στις επιφυλάξεις του Βίτι, ο Βαγενάς θα επισημάνει πως, πέρα από το λεξιλόγιο, «υπάρχουν και έννοιες λεοπαρδικές στα ποιήματα του Σολωμού», κάτι με το οποίο εν μέρει θα συμφωνήσει και ο Βίτι σημειώνοντας ότι «μπορεί να υπάρχουν λεοπαρδικά στοιχεία στα ελληνικά ποιήματα του Σολωμού, αλλά όχι στα ιταλικά του». ⁸¹

Οι τελευταίες αυτές παρατηρήσεις των νεότερων μελετητών της λογοτεχνικής σχέσης Σολωμού και Λεοπάρντι, όπως ελπίζω να φάνηκε από την παράθεση των αποσπασμάτων, ξεπερνούν τα όποια κριτικά στεγανά του παρελθόντος και όχι μόνο στρέφουν το ενδιαφέρον τους πλέον στην προσεκτική ανάγνωση των ίδιων των λογοτεχνικών κειμένων, υπερκερώντας ανεκδοτολογικές πληροφορίες στις οποίες δόθηκε υπέρ το δέον κατά το παρελθόν σημασία, αλλά ταυτόχρονα εξετάζουν το ζήτημα σε ένα ευρύτερο και γι' αυτό ουσιαστικότερο επίπεδο. Στο κλείσιμο αυτής της εργασίας νομίζω πως δεν θα ήταν δύσκολο να αποδεχτούμε πως οι ανεκδοτολογικές μαρτυρίες του παρελθόντος στάθηκαν για αρκετές δεκαετίες, συνειδητά ή όχι, τροχοπέδη στην προσεκτικότερη και βαθύτερη μελέτη της σχέσης του Σολωμού με το λεοπαρδικό έργο. Αυτή η περιοριστική αναγνωστική προοπτική από την οποία αρκετοί κριτικοί του παρελθόντος ξεκινούσαν την προσέγγιση του θέματος –και συχνά εκεί την ολοκλήρωναν κιόλας– θα μπορούσε οπωσδήποτε να ερμηνευτεί με ποικίλους τρόπους και με διάφορα κριτήρια, κατά περίπτωση ή και με κάποιες πιθανές ομαδοποιήσεις μερικές φορές. Αποφεύγω συνειδητά να συνεχίσω προς αυτή την κατεύθυνση, καθώς πιστεύω πως μια τέτοια προοπτική θα μας οδηγούσε κατά πάσα πιθανότητα σε θέματα που ενδεχομένως δεν άπτονται της παρούσας εργασίας.

Ως εκ τούτου, για να επιστρέψουμε από εκεί που ξεκινήσαμε: Ακόμη κι αν δεχτούμε πως η μαρτυρία που ο Ρεγκάλντι διασώζει στο άρθρο του είναι ακριβής, η παραδοχή αυτή σε καμία περίπτωση δεν μας νομιμοποιεί να θεωρήσουμε απίθανη μια ενδεχόμενη ενασχόληση του Σολωμού με το λεοπαρδικό έργο. Θεωρώ μάλιστα πως η «Saffo» και

οι παραλλαγές της που έχουν διασωθεί στα Αυτόγραφα του ποιητή, αλλά και αρκετοί άλλοι στίχοι, συνηγορούν υπέρ μιας τέτοιας υπόθεσης. Άλλωστε, ακόμη κι αν δεχτούμε τις κριτικές θέσεις ενός Τωμαδάκη, για παράδειγμα, ως προς τα δύο σαπφικά ποιήματα, θεωρώντας δηλαδή τη σολωμική εκδοχή ως μια λογοτεχνική (έστω και αρνητική) απάντηση του έλληνα ποιητή στην αντίστοιχη Σαπφώ του Λεοπάρντι, κάτι τέτοιο δεν θα στερούσε διόλου αξία από τα συμπεράσματα που θα μπορούσαν να προκύψουν από μια παράλληλη ανάγνωση μεταξύ των δύο ποιητών. Αντιθέτως μάλιστα. Σε μια τέτοια περίπτωση η σχέση μεταξύ Σολωμού και Λεοπάρντι θα αποκτούσε ακόμη μεγαλύτερο κριτικό ενδιαφέρον και διαφορετική δυναμική, καθώς μέσα από αυτή θα είχαμε την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε έναν ιδιαίτερα σημαντικό πολιτισμικό και λογοτεχνικό διάλογο, και όχι απλώς μια σχέση επιρροής, που θα αναλίσκόταν στην άγρα των επιδράσεων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Μια πρώτη μορφή του κειμένου, με τον τίτλο «Giacomo Leopardi e Dionissios Solomòs. Due poeti contemporanei», παρουσιάστηκε στο 10ο Συνέδριο της Εταιρείας Μελετητών της Ιταλικής Λογοτεχνίας «Gli scrittori d'Italia: Il patrimonio e la memoria della tradizione letteraria come risorsa primaria», ADI – Εταιρεία Μελετητών Ιταλικής Λογοτεχνίας, Νάπολη, 26-29 Σεπτεμβρίου 2007.

1 Ανώνυμο, «Necrologia. Conte Giacomo Leopardi», *Innominato*, Μεσίνα, 20 Αυγούστου 1837.

2 G. Taormina, *Saggi e note di letteratura e d'arte*, Τζιρτζέντι, Formica e Gaglio, 1890, σ. 112-116.

3 N. Bellucci, *Giacomo Leopardi e i contemporanei. Testimonianze dall'Italia e dall'Europa in vita e in morte del poeta*, Φλωρεντία, Ponte alle Grazie, 1996, σ. 173-175.

4 Στο ίδιο, σ. 173.

5 Ο αναγνώστης, εκτός από την πρώτη δημοσίευση στην εφημερίδα *Innominato*, μπορεί να βρει το ιταλικό κείμενο τόσο στο Taormina,

Saggi e note di letteratura e d'arte, σ. 116, όσο και στο Bellucci *Giacomo Leopardi e i contemporanei*, σ. 175. Επίσης, αναφορά στη συγκεκριμένη νεκρολογία κάνει και η Κιάρρα Ο. Τομάζι Μορεσκίνι στο C. O. Tommasi Moreschini (επιμ.), *Rhetores. Giacomo Leopardi*, Πίζα / Ρώμη, Fabrizio Serra Editore, 2009, σ. 6. (Μεταφράζω από την έκδοση Bellucci.)

6 Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη ζωή και το έργο του Πάολο Κόστα, βλ. V. Brocchi, *La scuola classica romagnola. Paolo Costa*, τόμ. Α', Βενετία, Ferrari, 1898 και ιδιαίτερα το κεφ. 6, όπου και πληροφορίες για τη διαμονή του Κόστα στην Κέρκυρα, σ. 65-81.

7 Συχνές είναι οι αναφορές του Λεοπάρντι στην αλληλογραφία και το *Zibaldone* τόσο στον ίδιο τον Κόστα όσο και στο έργο του. Επίσης, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Μπολόνια ο Λεοπάρντι παρέδιδε ιδιαίτερα μαθήματα στον έλληνα φοιτητή Πιέρ Λισάντρο Πολύντορος, ο οποίος δεχόταν μαθήματα και από τον Κόστα: πρβλ. τις επιστολές του Λεοπάρντι: A Monaldo, Carlo e

Paolina Leopardi (Μπολόνια, 10.10.1825), Ad Antonio Fortunato Stella (Μπολόνια, 16.11.1825), A Luigi Stella (Μπολόνια, 27.11.1825), A Luigi Stella (Μπολόνια, 13.01.1826), στο G. Leopardi, *Epistolario*, επιμ. F. Brioschi / P. Landi, Τορίνο, Bollati Boringhieri, 1998. Βλ. επίσης G. Leopardi, *Lettere da Bologna*, επιμ. P. Palmieri / P. Rota, Μπολόνια, Bononia University Press, 2008. Αντλώ την πληροφορία για τον έλληνα φοιτητή από τη μελέτη της Α. Σιδέρη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1989, σ. 235.

8 P. Costa, «Al Sig. March. Luigi Biondi» (Μπολόνια, 23.06.1832), στο *Opere complete di Paolo Costa*, τόμ. Δ', Φλωρεντία, per G. Formigli e P. Fraticelli, 1839, σ. 323.

9 *Lettere inedite di Paolo Costa*, Φλωρεντία, Ricordi, 1838, σ. 38.

10 Για τις λεπτομέρειες της υπόθεσης και την αινιγματική ακόμη σε πολλά σημεία προσωπικότητα του Διονύσιου Λεονταράκη παραπέμπω στο πληρέστατο κείμενο του R. Pertici, «Uomini e cose dell'editoria pisana nel primo ottocento», στο *Una città tra provincia e mutamento: società, cultura e istituzioni a Pisa nell'età della Restaurazione*, Πίζα, Archivio di Stato Palazzo Toscanelli, 1985, σ. 49-102, καθώς και στο κεφ. «Διονύσιος Λεονταράκης» από τη μελέτη της Σιδέρη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, σ. 231-261, όπου η συγγραφέας προσκομίζει σειρά πολύτιμων ντοκουμέντων σχετικά με την ταυτότητα και τη δράση του Λεονταράκη, τη σχέση του με τον Κόστα, καθώς και την υπόθεση έμμεσης σύνδεσης του ονόματός του με τον Λεοπάρντι με αφορμή την έκδοση του Θεόφραστου.

11 Βλ. επιστολές του Κόστα στον Λεονταράκη στις 24 Σεπτεμβρίου 1833 και 22 Αυγούστου 1834 στο *Opere complete di Paolo Costa*, σ. 331-332, 363 αντίστοιχα.

12 Πρβλ. τις επιστολές 65, 68, 69, 71, 72, 80, 82 στο Δ. Σολωμός, *Άπαντα*, επιμέλεια-μετάφραση-σημειώσεις Λ. Πολίτης, τόμ. Γ': *Αλληλογραφία*, Αθήνα, Ίκαρος, 1991, σ. 217-218, 227-228, 230-232, 239-240, 243-244, 268-274, 289-293.

13 Πρβλ. Leopardi, *Epistolario*- Σολωμός, *Αλληλογραφία*- Costa, *Opere complete*- Brocchi, *La scuola classica romagnola*. Paolo Costa.

14 G. Regaldi, «Il conte Dionisio Solomos», στο *L'Oriente. Memorie di G. Regaldi, Isole Ionie e Corfu, Il Conte Dionisio Solomos*, Τζένοβα, Tipografia della Gazzetta dei Tribunali, 1853. Επανεκδοση του κειμένου με τον ίδιο τίτλο θα γίνει στο G. Regaldi, *Canti e prose*, τόμ. Α', Τορίνο, Tipografia Scolastica di Sebastiano Franco e Figli, 1861, σ. 395-420. Όλες οι παραπομπές, από την έκδοση του 1861.

15 Στο ίδιο, σ. 398. Για ελληνική μετάφραση του λοιπού κειμένου πρβλ. Κ. Καιροφύλας, «Ο Ρεγκάλδης και ο Σολωμός», *Μπουκέτο*, έτος 1, σ. 445. Πρβλ. επίσης του ίδιου, «Ο Ρεγκάλδης και ο Σολωμός», στο *Η ζωή και το έργο του Σολωμού*, Αθήνα, εκδ. Ι. Σιδέρη, 1924, σ. 676-683.

16 Πρβλ., ενδεικτικά, Bellucci, *Giacomo Leopardi e i contemporanei*, σ. 38-39, 74-75.

17 Στο ίδιο, σ. 78. Πρβλ. επίσης τις λοιπές παρατηρήσεις της Μπελουτσι σχετικά με το θέμα, στο ίδιο, σ. 70-75. Παρόμοια, στην ουσία της, υποδοχή θα συναντήσει το βιβλίο και στους κύκλους της Νάπολης, αλλά και στη Φλωρεντία (μολονότι με κάποιες φωτεινές εξαιρέσεις σε αυτή την περίπτωση): πρβλ. αντίστοιχα, στο ίδιο, σ. 141-145 και 108.

18 V. Cardarelli, «Sul cammino della poesia di Leopardi», στο *Solitario in Arcadia*, Μιλάνο, Mondadori, 1947, σ. 172.

19 A. Levati, *Saggio sulla storia della letteratura italiana nei primi venticinque anni del secolo XIX*, Μιλάνο, A. F. Stelle e Figli, 1831. Πρβλ. και Bellucci, *Giacomo Leopardi e i contemporanei*, σ. 78-79.

20 Levati, *Saggio sulla storia della letteratura italiana*, σ. 354.

21 Στο ίδιο, σ. 124-126. Θυμίζω πως τα πρώτα ποιητικά κείμενα του Λεοπάρντι εκδίδονται στα τέλη του 1818 (στην πραγματικότητα όμως τον Γενάρη του 1819), ενώ το 1824 πραγματοποιείται η έκδοση της Μπολόνιας με τα δέκα πρώτα *Canzoni*. Το 1826 θα τυπωθεί και πάλι στην Μπολόνια η έκδοση των *Versi*, ενώ την επόμενη χρονιά

θα κυκλοφορήσουν τα *Μικρά ηθικά*. Τέλος, το 1831, τη χρονιά δηλαδή που θα κυκλοφορήσει η εργασία του Λεβάντι, ο Λεοπάρντι θα τυπώσει την πρώτη έκδοση των *Canti*.

22 Πρβλ. G. Leopardi, *Discorso di un italiano intorno alla poesia romantica*, επιμ. O. Besomi κ.ά., Μπελιντσόνα, Edizioni Casagrande, 1988, σ. XIV-XV. Βλ. επίσης, την προγενέστερη επιστολή του Στέλα στον Λεοπάρντι, του 1816, όπου του ζητούσε εργασίες αμιγώς φιλολογικές («την κριτική ανάλυση κάποιου αξιόλογου έργου, κυρίως από τις αρχαίες γλώσσες»), στο G. Leopardi, *Epistolario*, επιμ. Fr. Moroncini, τόμ. Α', επιστολή 14 (27 Νοεμβρίου 1816), Φλωρεντία, Le Monnier, 1936.

23 Ανώνυμη βιβλιοκρισία: «*Operette morali del Conte Giacomo Leopardi* – Milano, 1827, presso Antonio Fortunato Stella e Figli», *Biblioteca Italiana*, έτος XIII / τόμ. 49 (1828), σ. 86-87. Για περαιτέρω στοιχεία παραπέμπω στις σχετικές παρατηρήσεις της Bellucci, όπως αυτές παρουσιάζονται στο δεύτερο κεφάλαιο της μελέτης της, όπου και πλούσια ανθολογία πηγών της εποχής που αναφέρονται και σε άλλες περιπτώσεις λεοπαρδικών κειμένων που έτυχαν παρόμοιων σχολίων: «La Milano dei mercati editoriali e dei commerci librari», στο *Giacomo Leopardi e i contemporanei*, σ. 69-95.

24 Βλ. Bellucci, *Giacomo Leopardi e i contemporanei*, σ. 92.

25 Η υπογράμμιση, που θυμίζει κάπως και την πηγή Ρεγκάλντι, είναι δική μου.

26 D. Vaccolini, «*Canti del Conte Leopardi*. Firenze presso Guglielmo Piatti. 1831», *Giornale arcadico di lettere, scienze ed arti*, τόμ. 51 (1831), σ. 77-80.

27 Και τα δύο αποσπάσματα από το Bellucci, *Giacomo Leopardi e i contemporanei*, σ. 131, 133.

28 Regaldi, «Il Conte Dionisio Solomos», σ. 398.

29 Bellucci, *Giacomo Leopardi e i contemporanei*, σ. 49. Για το κείμενο του Leoni βλ. και *Prose del cav. Michele Leoni professore di letteratura italiana e segretario della D. Accademia di Belle Arti in Parma*, Πάρμα, G. Ferrari Stampatore, 1843, σ. 51-54.

30 Leoni, «Il Conte Giacomo Leopardi», σ. 52.

31 Regaldi, «Il Conte Dionisio Solomos», σ. 398.

32 Στο ίδιο.

33 Επιφυλάξεις ως προς τη μαρτυρία του Ρεγκάλντι για το θέμα εκφράζει και η Ines Di Salvo στο άρθρο της «Ο Παλαμάς και η ιταλική λογοτεχνία. Η περίπτωση του Leopardi», *Δίπτυχα*, τχ. 6 (1994-1995), σ. 367. Στο κείμενο της Ντι Σάλβο επανέρχομαι παρακάτω.

34 Γ. Γ. Ζώρας, *Θύβρις. Σύλλαβος μελετημάτων ελληνο-ιταλικού θεματολογίου*, προλογικό σημείωμα του Mario Petrucciani, Αθήνα, Εκδόσεις Δόμος, 1999, σ. 209-210.

35 Πρβλ. Σολωμός, *Αλληλογραφία*, σ. 455-461, 614.

36 Ο Λεοπάρντι συνθέτει το ποίημα «All'Italia» τον Σεπτέμβριο του 1818 και το «Sopra il monumento di Dante che si preparava in Firenze» μεταξύ Σεπτεμβρίου και Οκτωβρίου του ίδιου έτους: G. Leopardi, *Canti*, εισαγωγή-επιμέλεια Μ. Fubini, Τορίνο, Loescher Editore, 1971, σ. 31, 40. Η πρώτη ποιητική λεοπαρδική έκδοση Bourlié, που εμπεριέχει μόνο αυτά τα δύο ποιήματα, τυπώνεται στη Ρώμη με έξοδα του ίδιου του συγγραφέα οπωσδήποτε μετά τις 30 Νοεμβρίου 1818 (βλ. Επιστολή του Λεοπάρντι στον Φραντσέσκο Καντσελιέρι στις 30 Νοεμβρίου 1818) και σίγουρα πριν από την 11η Ιανουαρίου 1819 (βλ. Επιστολή Λεοπάρντι στον Καντσελιέρι και πάλι στις 11 Ιανουαρίου του 1819) στο G. Leopardi, *Epistolario*. Σε κάθε περίπτωση η έκδοση, μολοντί φέρει τη χρονολογία 1818, πιθανότατα τυπώθηκε τις πρώτες ημέρες του 1819: πρβλ. τις σχετικές παρατηρήσεις του W. Binni στο G. Leopardi, *Tutte le opere*, τόμ. Α', επιμ. W. Binni / E. Ghidetti, Φλωρεντία, Sansoni Editore, 1969, σ. 1413.

37 Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην Κατερίνα Τικτοπούλου, η οποία επιβεβαίωσε τις επιφυλάξεις μου σχετικά με τον γραφικό χαρακτήρα της σημείωσης, που σίγουρα δεν ανήκει στον Σολωμό. Παρόμοιες ευχαριστίες τής οφείλω για την ευγένεια που είχε να συζητήσει μαζί μου το θέμα Σολωμός-Λεοπάρντι, σε μια συνά-

ντησή μας η οποία στάθηκε πολύτιμη για την έρευνά μου.

38 Κάποιες πληροφορίες σχετικά με την ιστορία του βιβλίου: ο τόμος εστάλη στις 15 Φεβρουαρίου 1978 ως δώρο προς το Μουσείο Σολωμού και Κάλβου της Ζακύνθου από τον Μ. Δ. Στασινόπουλο, πρόεδρο της Ακαδημίας Αθηνών εκείνη την εποχή, όπως προκύπτει από ένα σύντομο σημείωμα που μέχρι σήμερα συνοδεύει τον τόμο. Πρβλ. σχετική αλληλογραφία του μουσείου, αρ. πρωτ. 525/21.02.1978. Για τους υπόλοιπους τόμους που φυλάσσονται στο μουσείο και που θεωρείται πως αποτελούσαν μέρος της προσωπικής βιβλιοθήκης του Σολωμού, πρβλ. Δ. Α. Ρώμας, *Λόγος κατά την τελετή των εγκαίνιων του Μουσείου της 24ης Αυγούστου 1966*, Ζάκυνθος, Μουσείον Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, 1966, σ. 11, όπου σημειώνεται ότι: «Πλουσιώτατη και γενναιοδωρή είναι η προσφορά της ανιψιάς της Κας Κούλας Μερκάτη-Ζώη, η οποία μας παρεχώρησε [...] έναν σεβαστό αριθμό από βιβλία και διπλώματα που ανήκαν στον μεγάλο Βάρδο της Ελευθερίας». Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στη διευθύντρια του μουσείου Κατερίνα Δεμέτη, καθώς και στο υπόλοιπο προσωπικό, τόσο για την ιδιαίτερη φιλοξενία που μου επεφύλαξαν όταν επισκέφτηκα το μουσείο, σε ένα ερευνητικό μου ταξίδι, όσο και για την άδεια που μου παραχώρησαν να μελετήσω σπανιότατο αρχαιακό υλικό του μουσείου.

39 Για την εισαγωγή του Πολυλά χρησιμοποιώ την έκδοση Πολίτη: Δ. Σολωμός, *Άπαντα*, τόμ. Α': Ποιήματα, Αθήνα, Ίκαρος, ³1971, σ. 12-Regaldi, «Il Conte Dionisio Solomos», σ. 397-398.

40 Στο ίδιο, σ. 27· στο ίδιο, σ. 407.

41 Στο ίδιο, σ. 28· στο ίδιο, σ. 411.

42 Δ. Σολωμός, *Άπαντα τα μέχρι σήμερα εκδοθέντα μετά προσθήκης πλειστών ανεκδότων προλεγόμενων και σημειώσεων εκδιδόμενα υπό Σέργιου Χ. Ραφτάνη*, Ζάκυνθος, Τυπογραφείον ο Παρνασσός, 1880, σ. ζ'.

43 Στο ίδιο, σ. ιστ'.

44 Στο ίδιο, σ. ιη'.

45 Στο ίδιο, σ. μβ'-μγ'.

46 Στο ίδιο, σ. 298.

47 Στο ίδιο, σ. 306.

48 Στο ίδιο, σ. 312.

49 Στο ίδιο, σ. 286.

50 Στο ίδιο, σ. 286-287.

51 Στο ίδιο, σ. 287.

52 Στο ίδιο, σ. 290. Πρβλ. και παρακάτω (σ. 295), όπου ο Δε Βιάξης συγκρίνει τον σολωμικό «Ύμνο» με «την ηρωική και ιστορική ποίηση του Μαντζόνι».

53 Δ. Σολωμός, *Άπαντα τα ευρισκόμενα. Μετά προλόγου περί του βίου και των έργων του ποιητού υπό Κωστή Παλαμά*, Αθήνα, Τύποις Π. Δ. Σακελλάριου, 1901, σ. ιζ'-ιθ'. Τώρα και *Άπαντα*, τόμ. ΙΣΤ', Αθήνα 1964, σ. 79-94. Βλ. επίσης Κ. Παλαμάς, *Διονύσιος Σολωμός*, επιμ. Μ. Χατζηγιακουμής, Αθήνα, Ερμής, 1981, σ. 115-128. Όλες οι παλαμικές παραπομπές γίνονται σε αυτή την τελευταία έκδοση.

54 Κ. Παλαμάς, «Η κριτική και ο Σολωμός (Θέματα για ξετύλιγμα)», *Κριτική*, τχ. 1 (1903), σ. 5-10,

55 Στο ίδιο, σ. 124-125.

56 Ως προς το ζήτημα του λεοπαρδικού πεσιμισμού, ο Παλαμάς θα υπάρξει υποστηρικτής του ιταλού ποιητή και σε ακόμη μία περίπτωση στα 1930-1931, με αφορμή την έκδοση του βιβλίου της Α. Κατσιγρα, *Υγεία-Ωμορφιά-Ηθική*, Αλεξάνδρεια, 1930. Στον τόμο αυτόν η συγγραφέας θα αναφερθεί και στο έργο του Λεοπαρντι και του Ανρί-Φρεντερίκ Αμιέλ υποστηρίζοντας ότι η πεσιμιστική τους φιλοσοφία οφειλόταν στα προβλήματα υγείας που οι δύο άνδρες αντιμετώπιζαν. Κατά συνέπεια, υποστηρίζει η Κατσιγρα, το έργο τους θα έπρεπε να απορριφθεί συλλήβδην ως παράδειγμα προς αποφυγήν για τους νέους. Η συντηρητική θέση της Κατσιγρα θα προκαλέσει τη δημόσια αντίδραση του Παλαμά, ο οποίος με άρθρο του στην εφημερίδα *Ελεύθερος άνθρωπος* στις 30 Νοεμβρίου 1930 θα υποστηρίξει, σε τόνο εντόνως πολεμικό και με σχόλια αρκετά υποτιμητικά για την εργασία της Κατσιγρα, τον πεσιμισμό του Λεοπαρντι και του Αμιέλ, τονίζοντας ότι «η τέχνη, η αληθινή η μεγάλη τέχνη, στα δημιουργήματά της [...] όσον κι αν φέρουν τη σφραγίδα της μελαγχολίας και το

συνοφρύωμα του πεσιμισμού, είναι χαρά», στο Κ. Παλαμάς, «Υγεία, ωμορφιά και ηθική. Η χαρά της τέχνης», *Ελεύθερος άνθρωπος*, 30.11.1930.

Το άρθρο του Παλαμά θα προκαλέσει με τη σειρά του την αντίδραση του Ναπολέοντα Λαπαθιώτη, ο οποίος θα παρέμβει με βιβλιοκρισία του στο διάλογο μεταξύ Κατσίγρα και Παλαμά, απορρίπτοντας συλλήβδην, και σε τόνο ιδιαίτερως ειρωνικό, τις απόψεις της Κατσίγρα, χαρακτηρίζοντας τη μέθοδο της «επιστημονικό ρομαντισμό» και εκφράζοντας παράλληλα την απογοήτευσή του απέναντι στην παρέμβαση του Παλαμά, καθώς, κατά τη γνώμη του, «ο Λεοπάρντι και ο Αμιέλ [...] στέκονται πολύ καλά στη θέση τους, έστω κι αν αποτελούν το στόχο ωρισμένων παρεξηγημένων βιολογικών θεωριών»: Ν. Λαπαθιώτης, «Α. Κατσίγρα. Υγεία-Ωμορφιά-Ηθική», *Πειθαρχία*, έτος Β' / τχ. 18 (15 Φεβρ. 1931), σ. 497-498. Για λεπτομέρειες της διαμάχης που θα συνεχιστεί για αρκετές εβδομάδες στο περιοδικό *Πειθαρχία* πρβλ. C. Bintoudis, *Leopardi in Grecia*, Ρώμη, Bulzoni Editore, 2012, σ. 152-154.

57 Προς αποφυγήν συγχύσεως, να σημειωθεί πως σύμφωνα με την πηγή Ρεγκάλντι ο Σολωμός δεν αντετίθετο τόσο στον πεσιμισμό όσο στις αθεϊστικές απόψεις που πηγάζουν από το λεοπαρδικό έργο. Απόδειξη αυτού του γεγονότος είναι η σύγκριση μεταξύ βυρωνικού και λεοπαρδικού σκεπτικισμού. Ωστόσο, όπως προκύπτει και από την παράθεση των μέχρι τώρα στοιχείων, η ελληνική κριτική φαίνεται να αντιμετωπίζει το ζήτημα πολλές φορές μέσα από μια σύγχυση των δύο αυτών στοιχείων, δίχως παράλληλα να το συνειδητοποιεί πάντοτε. Για το λόγο αυτό η παρούσα εργασία αντιμετωπίζει με τη σειρά της το ζήτημα συνολικά, δίχως να διαχωρίζει, όπως θα όφειλε ενδεχομένως, σχόλια σχετικά με τον πεσιμισμό και με τις αθεϊστικές λεοπαρδικές πεποιθήσεις. Να σημειωθεί, ωστόσο, πως τα δύο αυτά στοιχεία, φιλοσοφικά τουλάχιστον, δεν πρέπει να θεωρούνται *a priori ταυτόσημα*. Ως προς τη λεοπαρδική περίπτωση συγκεκριμένα, από την πλουσιότερη γύρω από το θέμα βιβλιογραφία, παραπέμπω ενδεικτικά στην πρόσφατη μελέτη του P. Petruzzi, *Leopardi e il cristianesimo*. Dall'a-

poletica al nichilismo, Ματσεράτα, Quodlibet Studio, 2009.

58 Μ. Σιγούρος, «Το ελληνικό πνεύμα και ο Λεοπάρδης», *Το Νέον Κράτος*, τχ. 1 (Σεπτ. 1937), σ. 79-83 και τχ. 2 (Οκτ. 1937), σ.177-191. Και ανάπτυπο: *Το ελληνικό πνεύμα και ο Λεοπάρδης*, Αθήνα, Τύποις «Πυρσού», 1937. Οι παραπομπές σε αυτή την τελευταία έκδοση.

59 Στο ίδιο, σ. 22.

60 Η. Βουτιεριδής, *Σολωμός. Κριτική μελέτη*, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Π. Δημητράκου, 1938, σ. 51.

61 Στο ίδιο, σ. 53.

62 Στο ίδιο, σ. 56.

63 F. M. Pontani, «Le poesie italiane di Dionisio Solomòs», *Επιθεώρησις. Μηνιαίον Δελτίον Ελληνο-ιταλικής Πνευματικής Επικοινωνίας*, τόμ. Γ' (Ιαν.-Ιούν. 1940), σ. 324-336.

64 Στο ίδιο, σ. 332.

65 Στο ίδιο, σ. 332-333. Να σημειωθεί εδώ, παρενθετικά μόνο, πως η ανάγνωση του Ποντάνι καταλήγει στην αναμφίβολη αισθητική υπεροχή των λεοπαρδικών στίχων έναντι εκείνων του Σολωμού: πρβλ. στο ίδιο, σ. 333.

66 Ν. Β. Τωμαδάκης, *Ο Σολωμός και οι αρχαίοι*, Αθήνα, 1943.

67 Στο ίδιο, σ. 38.

68 Στο ίδιο, σ. 38-39.

69 Στο ίδιο, σ. 40. Η υπογράμμιση δική μου. Σημειώνω ότι σχετικά με το ζήτημα της αυτοχειρίας στο συγκεκριμένο ποίημα στα *Αυτόγραφα* παραδίδονται οι εξής στίχοι: «a cui rimase / unica speme, unica dea, la rupe», «Tendi l'orecchio alla Leucadia rupe, / tu che se' vate, e benchè lunge udrai / risuonar femminil canto che chiude / della vita il mistero e della morte / con [...] grande amore», «Tendi l'orecchio alla Leucadia rupe, / tu che se' vate, e benchè lunge udrai / canto alzarsi d'amor pieno di morte», «A me rimase unico Dio la rupe», καθώς και η σημείωση «Breve la distanza da questa rupe al mare, breve benchè sufficiente a rompermi la vita», στο Δ. Σολωμός, *Αυτόγραφα έργα*, επιμ. Λ. Πολίτης, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, 1964, σ. 514, 531-536.

70 Διονύσιος Σολωμός, επιμ. Ν. Β. Τωμαδάκης, Βασική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, Αετός, 1954, σ. ρκς'-ρκζ'.

71 Να σημειωθεί για την ιστορία, μολονότι περιττό και αυτό, ότι και στην περίπτωση του Λεοπάρντι, η λύση της αυτοχειρίας, μετά και τη σύνθεση του ποιήματος «Bruto minore» και του πεζού «Comparazione delle sentenze di Bruto minore e di Teofrasto vicini a morte», γραμμένα τον Δεκέμβριο του 1821 και τον Μάρτιο του 1822 αντίστοιχα, ο Ιταλός ποιητής θα απορρίψει ως λυτρωτική λύση την αυτοχειρία, όπως συνάγεται ξεκάθαρα και από το μετέπειτα πεζό κείμενό του «Dialogo di Plotino e di Porfirio», του 1827. Στο κείμενο αυτό η αυτοχειρία απορρίπτεται ξεκάθαρα ως αιτία συμφοράς και πόνου που προκαλεί η πράξη του αυτόχειρα στα προσφιλή του πρόσωπα. Στη θέση της, όπως συνάγεται και από την κατάληξη του λεοπαρδικού διαλόγου μεταξύ Πλωτίνου και Πορφύριου, τοποθετείται η αξία της φιλίας ως ηρωικής εκδήλωσης αγάπης και συμπαράστασης στον συνάνθρωπό μας έναντι του πόνου και των συμφορών που η ζωή του χαρίζει.

72 Βλ. Ε. Κριαράς, *Διονύσιος Σολωμός. Ο βίος-Το έργο*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1970, σ. 108, όπου ο Κριαράς σημειώνει: «Ο

Παλαμάς το πλησιάζει [τη σολωμική "Saffo"] προς το "Στερνό τραγούδι της Σαφώς" του Λεοπάρντι».

73 Μ. Β. Raizis, *Dionysios Solomos*, Νέα Υόρκη, Twayne Publishers, 1972, σ. 46 και 123.

74 Di Salvo, «Ο Παλαμάς και η ιταλική λογοτεχνία. Η περίπτωση του Leopardi», σ. 367.

75 Στο ίδιο, σ. 365.

76 Στο ίδιο, σ. 366. Να τονιστεί πως στη συνέχεια η Ντι Σάλβο προσκομίζει σειρά Ιταλικών σολωμικών στίχων που παρουσιάζουν, όπως η ίδια αναφέρει, «εντυπωσιακές φραστικές αναλογίες με την ποίηση του Leopardi στο σύνολό της». Βλ. στο ίδιο, σ. 366-367.

77 Ν. Βαγενάς, «Η επικαιρότητα του Λεοπάρντι (200 χρόνια από τη γέννηση του μεγαλύτερου ποιητή της νεότερης Ιταλίας)», *Το Βήμα*, 24.5.1998.

78 Ν. Βαγενάς, «Το επίτευγμα του Σολωμού», *Το Βήμα*, 13.12.1998.

79 «Η τελευταία δημιουργική δεκαετία του Σολωμού στην Κέρκυρα. Η Ιταλόγλωσση δημιουργία», *Πόρφυρας* (Αφιέρωμα στον Διονύσιο Σολωμό), τχ. 95-96 (Ιούλ.-Σεπτ. 2000), σ. 387-388.

80 Στο ίδιο, σ. 395.

81 Στο ίδιο.

ABSTRACT

CHRISTOS BINTOUDIS: Dionysios Solomos and Giacomo Leopardi. A contribution to bibliography.

The subject of this essay consists out of an overview of the critical comments which have been published by the critics till nowadays concerning the literary relations between Dionysios Solomos and Giacomo Leopardi. In addition, some unknown documents regarding the "contact" of Solomos' with the Leopardian corpus are being taken into account. To conclude; taken the above into consideration we attempt to present our perspective on the documents, the essays and the comments which have been published until today and which concern the relation between the two literary figures.

